

Національна академія наук України
Інститут енциклопедичних досліджень

УКРАЇНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА

Регіональний аспект

Київ 2017

ББК Ч 617.3(4Укр)я431
ISBN 978-966-02-8446-3
DOI 10.37068/ue.2017

Головний редактор
ЖЕЛЕЗНЯК Микола

Редакційна колегія
БОРТНИК Сергій, ДЗЮБА Іван, ДОБКО Тетяна,
КУЛЬЧИЦЬКИЙ Станіслав, МАНОЛАКЕ Константин (Молдова),
МАТЯШ Ірина, ПИРІГ Любомир, ЯЦКІВ Ярослав

Відповідальний секретар
ІЩЕНКО Олександр

Рецензенти
КОРНІЄНКО Олександр (доктор історичних наук),
МАТВІЙЧУК Лариса (кандидат наук із соціальних комунікацій)

Українська енциклопедистика. Регіональний аспект: Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М. Г. Железняка; НАН України, Ін-т енциклопедичних досліджень. Київ, 2017. 112 с. ISBN 978-966-02-8446-3. DOI 10.37068/ue.2017.

Видання вміщує доповіді учасників V Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» (Київ, 27 листопада – 1 грудня 2017 року, ue.encyclopedia.kyiv.ua), присвячені актуальним питанням сучасної української регіональної енциклопедистики. Висвітлено основні проблеми, що стосуються регіональних енциклопедій; представлено опис окремих із них, які з'явилися в останні роки. Автори досліджень порушили теоретичні й практичні питання створення регіональних енциклопедій, поділилися власним досвідом їх підготовки. Для науковців, викладачів, студентів.

The book presents the reports of participants of the 3rd International Conference on Ukrainian Encyclopedia Studies, which took place in Kyiv, November 27 – December 1, 2017, ue.encyclopedia.kyiv.ua, dedicated to the current issues in regional aspects of the encyclopedia publishing in Ukraine. The main problems that characterize regional encyclopaedias are covered; some of them appeared in recent years. The theoretical and practical issues of the creation of regional encyclopaedias are raised by scholars; authors experience in the building of regional encyclopaedias is suggested. For scientists, teachers, students.

ЗМІСТ

ЖЕЛЕЗНЯК Микола Українська енциклопедистика: регіональний аспект	5
АВРАМЕНКО Анатолій Історичний атлас як тип енциклопедичного видання (Деякі спостереження та пропозиції)	7
ДОБКО Тетяна, ДУДНІК Олександр Біобібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.) як джерело енциклопедичних досліджень	34
ЖЕЛЕЗНЯК Микола, ІЩЕНКО Олександр Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми	44
ІЩЕНКО Олександр Спроба кількісної характеристики українських регіональних енциклопедій (За даними бібліографічної бази «Енциклопедичні видання України»)	50
МАРЦІНКОВСЬКИЙ Ігор «Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини»: історія створення	57
МИХАЙЛИЧЕНКО Віктор З досвіду створення «Енциклопедії Бердянська»	62
НАГАЙКО Тарас Про перспективи створення електронного науково-просвітницького порталу «Красзнавча енциклопедія Переяславщини»	66
САВЧЕНКО Олег, ОЧЕРЕТЯНКО Світлана, МУХА Владислав Регіональні й національні енциклопедії в контексті гуманітарної політики держави	77
САЄНКО Людмила Біобібліографічний довідник «Красзнавці Одещини»: до питання створення	86
СОКОЛОВ Віктор Створення регіональних енциклопедій з бібліотечної справи як важливий напрям розвитку бібліотечної політики регіонів	93
ФЕДОРОВА Марина Регіональні енциклопедичні видання Полтавщини	103

CONTENTS

ZHELEZNIAK Mykola Encyclopedia studies in Ukraine: regional aspect	5
AVRAMENKO Anatoliy Historical atlas as a type of encyclopedias (Monitoring and proposes)	7
DOBKO Tetiana, DUDNIK Oleksandr Biobibliographic indexes to the history of the national liberation movement in Ukraine (1917–1921) as a source for encyclopedia science	34
ZHELEZNIAK Mykola, ISHCENKO Oleksandr Regional encyclopedias in Ukraine: importance, functions, issues	44
ISHCHENKO Oleksandr An attempt of quantitative analysis of Ukrainian regional encyclopedias (based on the Corpus of Ukrainian Encyclopedias)	50
MARTSINKOVSKYI Ihor The Shevchenko Encyclopedic Dictionary of Mykolaiv Region: a creation history	57
MYKHAILYCHENKO Viktor On experience in the creation of the Berdiansk Encyclopedia	62
NAHAIKO Taras On creation perspectives of Encyclopedia of Pereiaslav Region as a digital scientific and educational portal	66
SAVCHENKO Oleh, OCHERETIANKO Svitlana, MUKHA Vladyslav Regional and national encyclopedias in view of the state humanitarian policy	77
SAIENKO Ludmyla Biobibliographical guide «Researchers of Local Lore in the Odessa Region»: on the creation concepts	86
SOKOLOV Viktor Production of regional encyclopedias by the library science as an important way of library development in regions	93
FEDOROVA Maryna Regional encyclopedias in Poltava region	103

ЖЕЛЕЗНЯК Микола

кандидат філологічних наук
директор Інституту енциклопедичних досліджень
НАН України

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Українська енциклопедистика – порівняно молода галузь науки, хоч ми можемо похвалитися столітньою історією створення власне українських енциклопедій новітнього часу. Видання двох томів енциклопедичного довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» у 1914-16 роках, до створення якого було залучено визначні наукові й літературні сили обох частин тогочасної України, яскраве свідчення цього. Федір Вовк, Михайло Грушевський, Петро Єфименко, Максим Ковалевський, Агатангел Кримський, Володимир Охримович, Степан Рудницький, Олександр Русов, Степан Томашівський, Михайло Туган-Барановський – далеко не повний список укладачів та авторів цього довідника.

В усі часи – від створення перших старогрецьких енциклопедичних праць, а особливо після появи підготовленої під керівництвом Д. Дідро і Ж.-Л. д'Аламбера 35-томної «Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers» («Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел») у Парижі в 1751–80 роках – до найдовершеніших енциклопедій сучасності, зокрема «Encyclopaedia Britannica», енциклопедичні видання вважали й продовжують вважати еталонними. Вони виконують роль безперечного авторитету з будь-яких питань в усіх відомих на сьогодні галузях знань. Знайшлося багато охочих скористатися цим: автори почали маркувати свої видання як енциклопедичні. Видавництва України щороку випускають понад 100 найменувань книжкової продукції, які позначено як енциклопедії чи енциклопедичні словники (довідники). А втім, за змістом, структурою, наповненням, жанровими особливостями ці видання не завжди відповідають заявленому в заголовку типу – «енциклопедія». Звичайно, це не може не викликати занепокоєння вчених-енциклопедистів. Таку ситуацію пояснює, зокрема, й загальний сьогоднішній стан у науковій сфері України.

Щоб систематично ознайомлювати наукову громадськість з найновішими досягненнями теоретичної та практичної енциклопедистики, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України в 2008 році започаткував проведення міжнародних науко-

вих конференцій «Українська енциклопедистика». Уже успішно проведено чотири конференції, матеріали яких видруковано в збірниках та розміщено на сайті установи. Нині я радий вас вітати на V Міжнародній науковій конференції «Українська енциклопедистика».

Наші конференції слугують своєрідним майданчиком, де мають змогу висловитися і творці енциклопедій, і дослідники їх, і користувачі, для яких вони – надійне джерело інформації. На конференціях обговорюємо питання теорії та практики енциклопедистики, історії енциклопедичної справи у світі та Україні, дискутуємо про теоретичні засади створення енциклопедій різного типу (універсальних, галузевих, регіональних), узагальнюємо історичний досвід та аналізуємо сучасні тенденції української й світової енциклопедистики. Привертаємо увагу й до низки важливих питань із суміжних дисциплін, зокрема з біо- та бібліографістики, архівознавства, стилістики та редакторської справи. Одним із завдань наших зібрань є розширення міжнародної співпраці в галузі енциклопедистики, що важливо для забезпечення повноти та об'єктивності інформації про Україну в зарубіжних енциклопедичних виданнях; налагодження дієвого діалогу з іншими енциклопедичними центрами в Україні й за кордоном.

Шановні учасники конференції, колеги-енциклопедисти, цьогорічну зустріч присвячено винятково важливому питанню – стану та перспективі розвитку регіональної енциклопедистики. Нам є чим пишатися і в цій царині, щоправда, на мій погляд, маємо тут більше проблем, аніж здобутків. Запрошую вас обговорити широке коло питань, запропонованих у програмі конференції, у дискусіях на засадах об'єктивності, науковості, неупередженості.

АВРАМЕНКО Анатолій

керівник науково-дослідницького центру
Краснодарської регіональної організації «Співдружність Кубань–Україна»

ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС ЯК ТИП ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО ВИДАННЯ (ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ПРОПОЗИЦІЇ)

Автор статті аналізує типи історичних атласів енциклопедичного рівня. Особливу увагу приділяє досвіду створення історичних атласів в СРСР, Росії, Україні, Білорусі, Великобританії, США. У розвідці запропоновано ідею створення енциклопедичного атласу «Українці Росії: Історико-культурний атлас».

Ключові слова: історичний атлас, історико-культурний атлас, історична картографія, енциклопедія.

Перед тим, як розпочати аналіз історичних атласів, що відповідають критеріям енциклопедичного видання, варто визначити поняття історичної картографії, що досі викликає плутанину. Ще у 1974 р. один із провідних фахівців СРСР у галузі історичної географії, історії картографії та картографічного джерелознавства Л. А. Гольденберг звертав увагу на те, що «часто ошибочно смешивают понятия “историческая карта” и “старинная географическая карта”, так же как подменяют термины “историческая картография” и “история картографии”». Между тем существо исторической карты проявляется в ее историографической значимости, а старинная (ранняя, древняя) географическая карта отличается от старинной исторической карты, точно так же как и любая современная специальная (тематическая) карта, в том числе и историческая, от общегеографических»¹.

Незабаром у Московському університеті була опублікована стаття нідерландського професора К. Кумана про сучасні дослідження у галузі історичної картографії², де насправді йдеться про старовинну картографію (тобто про історію картографії). Це змусило Л. А. Гольденберга, Д. В. Деопіка та О. В. Постнікова в спільній доповіді

¹Гольденберг Л. А. Развитие отечественной исторической картографии // Вопросы истории. 1974. № 7. С. 34.

²Куман К. Современные исследования в области исторической картографии и их значение для истории культуры и развития картографических наук // Пути развития картографии: Сборник, посвященный 70-летию профессора К.А. Салищева. М., 1975. С. 107–121.

ді на VIII Міжнародній картографічній конференції у Москві (3–10 серпня 1976 р.) докладніше витлумачити цю різницю: необхідно розрізняти дві наукові дисципліни: історію картографії як історію науки «об отображении и исследовании пространственного размещения, сочетаний и взаимосвязей явлений природы и общества (и их изменений во времени) посредством особых образнозначковых моделей – картографических изображений» та історичну картографію як галузь «тематической картографии, разрабатывающей и изучающей теорию и методы создания и использования специальных исторических карт и атласов, которые отражают на базе современных исследований конкретную и многообразную социальную жизнь, начиная с появления человеческого общества до его современного состояния. Таким образом, история картографии должна включать историю географической карты (и картографического производства), историю теоретических идей и методов картографической науки. Содержанием исторических карт является пространственное изображение исторических явлений, процессов и событий, характеризующих определенный период истории, а также показ географической обстановки, современной историческим событиям. При составлении исторических карт используются многочисленные документальные материалы, в том числе и старые карты в качестве исторического источника. В истории науки под старыми картами понимаются любые общегеографические и тематические карты, утратившие оперативное значение, но представляющие исторический интерес. [...] Такое значение терминов исторические и старые карты принято в СССР и Рабочей группой по истории картографии Международной картографической Ассоциации»³.

Ці ідеї знайшли теоретичне обґрунтування в працях найбільшого в СРСР фахівця у галузі історичної картографії Б. Г. Галковича. Узагальнюючи досвід власної роботи і своїх колег, на Другій Всесоюзній конференції з історичної географії Росії в Москві (25–26 листопада 1980 р.) він зауважив: «В результате возникает новая модель – историческая карта, которая получает значение материализованного итога конкретного исторического исследования, а шире – значение материализованного итога взаимосвязи между историческими и картографическими знаниями»⁴.

Проте такі чіткі визначення не призвели до однакового розуміння суті історичної картографії, в чому можна перекоонатися, порівнявши визначення цього предмета в різних енциклопедіях. Наприклад, В. С. Кусов представляв його відповідно до уявлення Л. А. Гольденберга і його однодумців⁵, а О. Є. Маркова писала: «ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ – спеціальна історична дисципліна, що займається укладанням істор. карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії»⁶, тобто

³Гольденберг Л. А., Деопик Д. В., Постников А. В. Методы использования карт в исторических исследованиях. М., 1976. С. 7–8.

⁴Галкович Б. Г. Историческая картография: предмет, метод и возможности // Историко-географический сборник. Вып. 1. Краснодар, 2007. С. 85.

⁵Кусов В. С. Карты исторические // Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия в пяти томах. Т. 2. М., 1996. С. 516; Он же. Исторические карты // Большая Российская энциклопедия. Т. 12. М., 2008. С. 121–123.

⁶Маркова О. Є. Історична картографія // Енциклопедія історії України. Т. 3. К., 2005. С. 560.

вона не бачила різниці між історією картографії та історичною картографією. В польській науці також існують різні розуміння. Наприклад, один із провідних фахівців з історичної географії Ян Тишкевич під історичною картографією розуміє дисципліну, що досліджує старовинні мапи⁷ (що за Л. А. Гольденбергом є предметом не історичної картографії, а історії картографії), а також окремо називає «історичні карти, створені істориками» (саме це і є історична картографія в нашому розумінні). Водночас заступник директора Інституту геодезії й картографії (у Варшаві) Беата Конопська розуміє предмет і завдання історичної картографії так, як їх схарактеризували свого часу Л. А. Гольденберг і Б. Г. Галкович⁸. Це – поширене явище: в англomовній літературі *historical atlas* може бути і збіркою старовинних картографічних джерел⁹, і старовинним атласом (будь-якої тематики, не обов'язково історичної), і справжнім історичним атласом – сучасною картографічною реконструкцією історичних подій. Така термінологічна плутанина дезорієнтує читача, але є певна наукова традиція, від якої непросто відмовитися. Автор статті підтримує дефініцію Л. А. Гольденберга і Б. Г. Галковича.

Згідно з визначенням Т. Г. Сваткової, «атлас – это географическая энциклопедия, концентрирующая знания и представления о местности и жизни общества», где «серии карт позволяют установить взаимосвязи, взаимозависимости и взаимообусловленности самых различных явлений»¹⁰. Така дескрипція відображає радше ідеал. На практиці далеко не кожен атлас відповідає енциклопедичному рівню. Це залежить від обсягу і призначення атласу, ступеня його повноти і фундаментальності. Т. Г. Сваткова нижче пропонує саме науково-довідкові атласи «считают картографическими энциклопедиями, отличающимися большой полнотой и подробностью. [...] Можно сказать, что такие атласы служат известным мерилom общего развития, науки и культуры страны»¹¹.

Якщо тривалий час «создание собраний однотипных по содержанию карт было сравнительно простым делом»¹², то з часом відбувалася диференціація атласів, їхній якісний рівень почав суттєво відрізнятися. Атласи, створені одним автором на аматорському рівні (наприклад, чорно-білі атласи англійського історика М. Гілберта¹³,

⁷Tyszkiewicz J. *Geografia historyczna: zarys problematyki*. Warszawa: DiG, 2014. S. 50.

⁸Конопська Б. Еволюція концепції польських наукових історичних атласів у XIX–XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 12. Київ, 2012. С. 124.

⁹Наприклад: Hayes D. *Historical atlas of the Pacific Northwest: maps of exploration and discovery British Columbia, Washington, Oregon, Alaska, Yukon*. Seattle (Washington, USA): Sasquatch books, 2000. 208 p.

¹⁰Сваткова Т. Г. Атласная картография. М., 2002. С. 3.

¹¹Сваткова Т. Г. Атласная картография. М., 2002. С. 8.

¹²Чуркин В. Г. Атласная картография. Л., 1974. С. 3.

¹³Наприклад: Gilbert M. *Recent History Atlas: 1870 to the Present Day*. 2nd ed. London, 1967; Gilbert M. *British History Atlas*. London, 1968; Gilbert M. *The Dent Atlas of the First World War*. Dorset Press, 1970; Gilbert M. *Russian History Atlas*. New York, 1972; Gilbert M. *Jewish History Atlas*. London, 1973; Gilbert M. *Atlas de la Historia Judia*. Lasser Press Mexicana, S. A. México, 1979; Gilbert M. *Atlas del conflicto arabe-israeli*. La Semana Publicaciones. Jerusalem. 1979; Gilbert M. *Atlas of Russian History*. 3rd ed. New York, 1993; Gilbert M. *The Routledge atlas of the First World war. The Complete History*. 2nd ed. London, 1994; Gilbert M. Routledge

що багаторазово видавалися різними мовами) зовсім іншого рівня порівняно з творами, підготовленими великим колективом кваліфікованих фахівців за єдиною програмою і що пройшли якісну наукову експертизу.

Особливим типом енциклопедичного твору науково-довідкового характеру є національні атласи, які є офіційним державним виданням багатоцільового призначення. Саме такі твори демонструють ступінь картографічної вивченості країни, створюються провідними фахівцями і концентрують в собі наукові досягнення в дослідженні своєї батьківщини. Вперше такий атлас з'явився у Фінляндії (1899 р.). Напередодні Другої світової війни подібні твори мала більшість європейських держав, а в подальшому Комісія Національних атласів Міжнародного Географічного Союзу розробила єдину програму і рекомендації по розробці їх змісту для забезпечення максимальної сумісності. Однак історичний розділ в таких атласах уніфікувати неможливо, бо історія кожної країни унікальна. Крім того, кількість історичних карт у національному атласі залежить від наявності фахівців з даної проблематики в державі та від того, яку увагу приділено вивченню власної історії, а також від ідеологічних пріоритетів.

Скажімо, в Національному атласі Болгарії історичний розділ невеликий¹⁴, хоча історія державності тут набагато триваліша, ніж в Росії чи Україні. При цьому укладачі повідомляють, що розділ містить 18 карт на 7 сторінках¹⁵, що не відповідає дійсності, тому що на останній сторінці поміщено зразки не історичних, а географічних і топографічних карт 1843, 1863, 1880 (австрійська і російська карти), 1913, 1935 рр. і два фрагменти сучасних топографічних карт без зазначення дати (фактично вони ілюструють не історію країни, а розвиток способів картографування). Якщо вилучити ці 8 зображень, залишається 10 карт. Однак в попередньому розділі, де містяться загальногеографічна карта і карти адміністративно-територіального поділу, на с. 7 поміщена карта «Адміністративний поділ 1880, 1887, 1901, 1934, 9.IX.1944, 1947 і 1959 р.», що членується на 8 окремих карт, які статично показують стан цього поділу на відповідну дату. Тому, насправді, в атласі щонайменше 11 історичних карт.

Зміст карт історичного розділу не можна визнати вдалим. Вони не найкращим чином передають динаміку історичного процесу: дві карти, присвячені Першому і Другому Болгарським царствам (681–1018 та 1185–1393/6 рр.), хаотично і фрагментарно подають матеріал, що охоплює зародження, розквіт і загибель державності (в масштабі 1: 3 500 000). Приміром, у радянському «Атласі історії середніх віків», що є не науково-довідковим, а навчальним, на трьох окремих картах зображено історію Болгарії в VII–X ст., у кінці XII – XIII ст., а також у XIV ст.¹⁶. Крім цього, на сторінках 5, 7, 10, 15, 18–19, 23, 25 та 42 міститься додаткова інформація до цих самих періодів на більш загальних картах.

Atlas of Russian History. 3rd ed. New York, 2003; Gilbert M. The dent atlas of the Holocaust. London, 2005; Gilbert M. The Routledge Atlas of the Arab-Israeli Conflict. 8th ed. London and New York, 2005; Gilbert M. The Routledge Atlas of American History. 5th ed. London and New York, 2006.

¹⁴ Атлас Народна република България / Институт по картография., София, 1973. С. 12–18.

¹⁵ Атлас Народна република България / Институт по картография., София, 1973. С. 11.

¹⁶ Атлас истории средних веков. 2-е изд. / Под общ. ред. Е. А. Косминского и А. П. Левандовского. М.: ГУГК, 1959. С. 14, 41.

Занадто спресувавши свою середньовічну історію, болгарські картографи вважали за краще в Національному атласі помістити дуже докладні карти (в масштабі 1: 1 500 000), що показують Вересневе повстання 1923 р., збройну боротьбу болгарського народу в 1941–1944 рр. проти правлячого режиму і встановлення влади народної демократії, що повинно було сподобатися як партійним вождям у Софії, так і їхнім кураторам у Москві. При цьому поза увагою опинилися Балканські війни 1912–1913 рр. (відтворено лише місця основних битв і політичні підсумки воєн, натомість перебіг військових дій відсутній), участь Болгарії в Першій світовій війні, захоплення болгарськими військами у 1941 р. (в союзі з гітлерівською Німеччиною) територій Югославії та Греції, соціально-економічний і культурний розвиток країни в 1878–1944 рр. Такий розділ не відповідає рівню науково-довідкового енциклопедичного атласу, але цілком зрозумілий з погляду ідеологічних пріоритетів того часу.

Інакше вирішили проблему змісту історичних карт укладачі Національного атласу Росії, що був створений в іншу історичну епоху. З огляду на величезну територію країни і багатющий матеріал, що відображає її історію в картах, атлас видали в чотирьох томах. У першому з них подано загальну характеристику території, де є карти, що ілюструють історію з I ст. н. е. та етапи формування державної території, а також топографічну вивченість РРФСР до 1956 р.¹⁷ Другий і третій томи присвячені природі, екології, населенню та економіці, а четвертий – історії та культурі країни¹⁸. Концепція і Програма останнього складалася Федеральною службою геодезії і картографії Росії, Федеральним агентством геодезії і картографії Росії, Інститутом російської історії Російської академії наук, Російським науково-дослідним інститутом культурної і природної спадщини імені Дмитра Лихачова. Директор останнього (Ю. О. Веденін) був головним редактором тому. Відповідальними редакторами були Є. М. Регентова (розділ «Історія») і Є. Н. Лазарева (розділ «Культура»). У розробці спеціального змісту карт 4 тому, текстового матеріалу, консультуванні та рецензуванні брали участь відомі фахівці: Я. Є. Водарський, М. Є. Бичкова, А. В. Дьомкін, Є. І. Долгов, А. І. Сльчанінов, Г. П. Золотарьова, Е. Г. Істоміна, В. М. Кабузан, В. В. Седов та ін.

Здавалося б, у результаті мало з'явитися найбільш повне зібрання карт енциклопедичного рівня, що всебічно відображають історію та культурну спадщину країни. Другий розділ, дійсно, вперше репрезентує картографічні результати плідної роботи Інституту культурної і природної спадщини. Проте багато історичних карт виконано на рівні шкільної картографії. Ймовірно, це пояснюється тим, що Є. М. Регентова десятиліттями редагувала і готувала до друку атласи для середньої школи, дуже мало змінюючи їхній зміст. На жаль, не здогадалися залучити консультантом досвідченого ветерана історичної картографії Б. Г. Галковича¹⁹, який міг би звернути увагу на численні недоліки карт і вказати шляхи їх усунення.

¹⁷Национальный атлас России. В 4 т. Т. 1. Общая характеристика территории. М., 2004. С. 16–46.

¹⁸Национальный атлас России. В 4 т. Т. 4. История. Культура. М., 2009. 496 с.

¹⁹Див.: Авраменко А. Борис Гесселевич (Григорьевич) Галкович как историк-картограф // Историко-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 12. К., 2012. С. 192–235.

Багато що в історичному розділі виявилось непродуманим (отже, не відповідає рівню науково-довідкового енциклопедичного атласу). Наприклад, на с. 43 поміщено малюнок XIX століття (без вказівки авторства, джерела і дати) «Олег перед Царьградом», на якому зображено обладунки, корони й одяг, що були витворені фантазією художника. Такого ж характеру анонімні розважальні ілюстрації, що приймаються в середній школі, але нічого не дають для наукового осмислення теми карти, трапляються і далі: «Ярослав Законодатель (1019–1054 гг.)» (с. 44), «Завещание Владимира Мономаха детям» (с. 45) і т. д.

Відповідно до старих традицій шкільної картографії позначено уявні кордони Тматороканського князівства, що простягаються на сході аж до Цемеської бухти і району Приморсько-Ахтарська (с. 45), хоча ці фантазії не підтверджують ні письмові, ні археологічні джерела.

Дивне враження справляє інформація про володіння німецьких хрестоносців у Прибалтиці. На с. 52 під написом «Тевтонский орден» в дужках зазначено – (до 1230 р.). Хоча в тому році він тільки почав завойовувати землі прусів. На тій же карті написи «Тевтонский орден» і «Ливонский орден» представлені як рівнозначні, хоча, насправді, після розгрому литовцями Ордену мечоносців, його залишки ввійшли до складу Тевтонського (або Німецького) ордену і перетворилися на його відділення в Лівонії (*Domus sancte Marie Theutonicorum in Lyvonia, Dutscher orden to Lyffland*), що стало згодом самостійним Лівонським орденем.

Територію між річками Кубань і Лаба з другої половини XVI ст. представлено як частину Росії, про що свідчить чітко окреслений державний кордон (с. 65, 66, 70, 73 та ін.); це цілком узгоджується з давньою традицією шкільної картографії. Насправді, ці землі були приєднані до Росії лише після створення Лабінської лінії в 1839–1840 рр., все інше – плід фантазій, пов'язаних з уявним «добровільним приєднанням» адигів до Росії внаслідок одруження Івана IV з дочкою одного з кабардинських князів. Самі кабардинські князі лише стали васалами російського царя в надії на його допомогу в боротьбі проти Кримського ханату. Ніякого реального російського контролю над ними в той час не було.

Неправильно також представляти землі донських і яйцьких козаків як частину державної території Росії в XVI–XVII ст., оскільки самі козаки постійно підкреслювали свою незалежність і службу царю пояснювали лише своєю власною волею. Спроби Москви встановити контроль над козаками призвели до їх найактивнішої участі в подіях «Смутного часу». Вперше донські козаки присягнули цареві після придушення повстання під проводом Степана Разіна в 1671 р, але і після цього їхні землі можна розглядати лише як васальну територію (що й необхідно було показати засобами картографії). Навіть після жахливого розгрому донського козацтва каральними військами Петра I під час придушення повстання під проводом Кондратія Булавина взаємини з козаками здійснювалися через Колегію іноземних справ (як з васалами) і тільки від 1721 р. – через Військову колегію, що означало остаточне підпорядкування козаків російському державному апарату.

Настільки ж невірно на карті «Российское государство в XVII в.» (с. 70–71) Чукотка і Камчатка показані серед територій, приєднаних до Росії до 1689 р. Це також

давня хибна традиція російської шкільної картографії. Насправді, початком приєднання Камчатки до Росії була експедиція В. В. Атласова 1696–1699 рр., а війни проти непокірних чукчів тривали багато десятиліть у XVIII ст., що докладно висвітлено в докторській дисертації та публікаціях новосибірського історика А. С. Зуєва²⁰. Навіть вказівки Сенату «немирных чукч военною оружейною рукою наступить, искоренить вовсе», «всех безо всякого милосердия побить и вовсе искоренить», не призвели до бажаного результату. Фактичним визнанням військової поразки Росії було виведення солдат, козаків і цивільного населення, а також ліквідація Анадирського острогу в 1771 р. (форпосту російської влади на північному сході Сибіру). За даними А. С. Зуєва тільки після 1778 р. почалося поступове оформлення договірних відносин про прийняття чукчами російського підданства, але навіть у середині XIX ст. у Зводі законів Російської імперії чукчів вважали народом, «не вполне покоренным», які «платят ясак, количеством и качеством какой сами пожелают». Тому показ Чукотки в «Національному атласі Росії» як російського володіння вже в XVII ст. лише відображає фантазії радянської пропаганди про уявне добровільне приєднання народів Сибіру і Далекого Сходу до Росії.

Радянська епоха в історичному розділі цілком відповідає уявленням кінця 1980-х років, немов не було безлічі публікацій про масові репресії та голодомори. Це цілком узгоджено із сучасними спробами нинішньої російської влади вибудувати нову ідеологію, химерно поєднуючи імперські та комуністичні традиції²¹. Саме тому зараз офіційне свято – День працівників органів державної безпеки РФ – відзначають 20 грудня, коли було створено перший каральний орган більшовицької влади – Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК). Ще недавно це свято (офіційно встановлене 3 квітня 1995 р.) називали «Днем чекіста», а нині це професійне свято для співробітників Федеральної служби безпеки (ФСБ), Служби зовнішньої розвідки (СВР), Федеральної служби охорони (ФСО) і Головного управління спеціальних програм Президента РФ. Всі перелічені спецслужби відносно недавно належали до складу Комітету державної безпеки (КГБ) СРСР, на правах головних управлінь. Підкреслюючи генетичний зв'язок цих органів не з дореволюційними спецслужбами, а з радянськими каральними органами, влада сучасної Росії чітко демонструє свої моральні і політичні пріоритети. Вони виглядають так само дивно, як у сучасній Німеччині офіційно святкували би День гестапо або День ветеранів СС.

Тому не варто дивуватися, що в Національному атласі Росії повторюють штампи радянської пропаганди. Так, на карті «Установление Советской власти в Рос-

²⁰Зуев А. С. «Немирных чукчей искоренить вовсе...» // Родина. М., 1998. № 1; Он же. Крайний Северо-Восток Сибири во второй половине XVII – первой четверти XVIII вв. Новосибирск, 2002; Он же. Присоединение крайнего Северо-Востока Сибири к России: военно-политический аспект. Вторая половина XVII – XVIII век. Автореферат дисс. ... д.и.н. Томск, 2005; Он же. Присоединение Чукотки к России (вторая половина XVII – XVIII век). Новосибирск, 2009.

²¹Авраменко А. М. Деякі наслідки панування комуністичного режиму в сучасній Росії та становище української національної меншини // Співпраця СРСР і Німеччини у міжвоєнний період та під час Другої світової війни: причини і наслідки. Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Київ, 5–6 листопада 2011 року. К., 2012. С. 293–307.

сии» (с. 154) Українська Центральна Рада в Києві позначена синім прапорцем, що показує «місцезнаходження антибільшовицьких “урядів”», а Фінляндія отримала незалежність за декретом Ради Народних Комісарів 18.XII.1917 р., немов це був акт доброї волі більшовиків. Насправді, як відомо, День незалежності Фінляндії відзначають 6 грудня, коли фінський парламент проголосив незалежність своєї країни і звернувся до урядів іноземних держав (зокрема й до Установчих зборів Росії, які ще не були скликані) з проханням про визнання політичної незалежності і суверенітету. Безсилий цьому перешкодити уряд В. І. Леніна 18 (31) грудня 1917 р. лише визнав (а не надав) незалежність Фінляндії.

Рецидивом більшовицького сприйняття Громадянської війни є написи на лінії фронту: «войска белополяков» і навіть «ПЕТЛЮРА» (замість Армії УНР), стрілки і лінії фронтів всіх супротивників більшовицького режиму пофарбовані тільки синім кольором, нібито всі вони були білогвардійцями (с. 160). Зрозуміло, поняття «білополяки» тут виглядає абсурдом, бо Польща боролася за свою незалежність, а не за білогвардійську ідею «єдиної і неподільної Росії». У легенді безапеляційно стверджується, що «Лінія Керзона – східний кордон Польщі», хоча вона ніколи в такому вигляді не існувала, а була лише рекомендована 8 грудня 1919 р. Верховною радою Антанти як східний кордон Польщі, а потім зазначена в ноті міністра закордонних справ Великобританії лорда Дж. Н. Керзона, направлений у Москву 11 липня 1920 р., що вже робить безглуздом вживання цієї назви, тому як події на карті охоплюють березень 1919 р. – березень 1920 р.

Крім некваліфікованого наукового редагування, ця карта наочно демонструє і мінуси сучасної комп'ютерної картографії: значно здешевлюючи процес підготовки атласу, вона спотворює контури, переносить помилки з інших основ. Так, на ній зовсім абсурдно показано кордон між Туреччиною і Болгарією (в такому вигляді він ніколи не існував); дуже спотворені контури острова Кіпр; на р. Євфрат зображені турецьке водосховище Кебан, створене в 1974 р, і сирійське водосховище Ель-Асад (Табка), що з'явилося в 1973 р, причому в останньому випадку річка Євфрат чомусь прокреслена по акваторії водосховища. На р. Кура на території Азербайджану зображено Мінгечевірське водосховище (ще недавно воно називалося Мінгечаурським), що з'явилося у 1953–1959 рр. Та ще більше «пощастило» червоному Туркестану. Тут ми несподівано бачимо Токтогульське водосховище на р. Нарин (нині в Киргизстані), що існує з 1973 р., Шардарінське (Чардарінське) водосховище (на р. Сирдар'я на стику кордонів Казахстану та Узбекистану), яке існує від 1966 р., велике безстічне озеро Айдаркуль (утворене 1969 р. як штучне водосховище на захід від попереднього), Фархадське водосховище, що з'явилося в 1947 р. також на р. Сирдар'я (нині в Согдійській області Таджикистану). Не відстав і емір Бухарський: в його володіннях показано Нурекське водосховище на р. Вахш (нині в Таджикистані), яке, насправді, з'явилося в 1972 р. Перелік подібних безглузвих помилок, неприпустимих у Національному атласі країни, можна продовжувати й далі. Впровадження комп'ютерних технологій начебто істотно спростило процес підготовки карт, але разом з тим чимало картографічної продукції видається зі спотвореннями, які пояснюємо тепер не міркуваннями секретності, а прагненням

швидше отримати прибуток на шкоду якості. Якщо вважати, що Національний атлас – «своєрідна візитна картка країни»²², то залишається лише констатувати кризу картографії в Росії як вияв загального занепаду країни.

Не розуміючи істинного значення картографії, керівники держави часто передавали Головне управління геодезії і картографії з одного відомства в інше, у 1991 р. перепідпорядкували його Раді міністрів РРФСР, але в тому ж році воно перейшло в підпорядкування Міністерству екології та природних ресурсів. У 1992 р. при Міністерстві був утворений Комітет з геодезії і картографії, проте тоді ж він був реорганізований в самостійну Федеральну службу геодезії і картографії Росії. У 2004 р. було організовано Федеральне агентство геодезії і картографії чомусь при Міністерстві транспорту РФ, нібито іншим відомствам карти і атласи були тепер непотрібні. Ця ідея була явно хибною, і Указом Президента РФ від 12.05.2008 № 724 та Постановою Уряду РФ від 05.06.2008 № 431 картографічну службу передали у відання Міністерства економічного розвитку і торгівлі РФ (з травня 2008 р. – Міністерство економічного розвитку). Немов намагаючись позбутися від непотрібної іграшки, вищі чиновники Росії перекидали картографічне відомство один одному. Указом Президента РФ від 31.12.2008 Федеральне агентство геодезії і картографії було скасовано з 1 березня 2009 р. та його функції передано Федеральній службі державної реєстрації, кадастру і картографії (реорганізованої Росреєстрації). Вже з назви нового відомства помітно, що картографію «пристебнули», але навряд чи це пішло на користь картографії та державі. Тому не дивно, що при зростаючій кількості атласів падіння якісного рівня набуло незворотного характеру, бо з часом країна втрачає ветеранів, знання і досвід яких залишилися незатребуваними.

Інші проблеми постали перед творцями Національного атласу України. В умовах здобуття незалежності було потрібно повністю змінювати зміст історичних карт, в той час як історики виробляли нові парадигми і концепції. На жаль, роботу над фундаментальним Атласом історії України, яку багато років провадили в Інституті історії АН УРСР, було припинено. Ініціативу створення принципово нової серії історичних атласів, що відображають історію українських земель з найдавніших часів, взяв на себе київський картограф Ю. І. Лоза. Будучи головним редактором приватного картографічного видавництва «Мапа», він розробив концепцію «Великого Історичного Атласу України», проте спочатку були видані атласи для середньої школи. Фактично їхній зміст значно перевищував рівень шкільної програми, що дозволяло використовувати карти в науковій роботі. Успіх цього проекту незабаром призвів до появи іншої серії атласів з історії України, підготовленої приватним «Інститутом передових технологій», а ще пізніше з'явилася третя серія ДНВП «Картографія». Однак передові позиції займає група картографів видавництва «Мапа», очолювана Ю. І. Лозою, яка опублікувала перший том з тритомного «Великого Історичного Атласу України»²³, робота над яким триває.

²²Сваткова Т. Г. Атласная картография. М., 2002. С. 3, 47; Снакин В. В. Визитная карточка страны // Использование и охрана природных ресурсов в России. Бюллетень. 2004. №4. С. 92–97.

²³Історичний атлас України: Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) /

Не маючи можливості очікувати завершення такої грандіозної роботи, тривалої через відсутність державної підтримки, Інститут географії НАН України, на чолі з членом-кореспондентом НАН України (з 2009 р. – академік) Л. Г. Руденком, повинен був знайти оптимальне рішення, щоб завершити створення Національного атласу України. При відсутності таких значних фінансових можливостей, як у Росії, країна все ж отримала чудовий атлас, який по праву можна вважати візитною карткою країни. Він був виданий в одному томі, але має більший формат, ніж у російського атласу, набагато менша територія і раціональне співвідношення карт і супроводжуваних текстів уможливили у відносно невеликому історичному розділі (34 сторінки)²⁴ помістити 74 карти. Крім цього, в розділі «Загальна характеристика» вміщено 4 карти, що висвітлюють результати виборів президентів України в 1991–2004 рр. і виборів до Верховної Ради в 1998, 2002 і 2006 рр. У розділі «Населення та людський розвиток» також представлено 9 карт, що містять історичну інформацію: «Зміна чисельності населення» (с. 250), «Густота населення» (7 карт, що показують ситуацію на 1897, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 та 1989 рр., на с. 250) і «Міста (час виникнення та адміністративний статус)» (с. 260–261). Таким чином, можна вважати, що в сумі атлас містить 87 історичних карт.

Для порівняння зазначимо, що в історичному розділі 4-го тому Національного атласу Росії на 198 сторінках вміщено 180 карт, 4 плани стародавніх міст, 12 планів битв (один з них показує окремо 3 фази Полтавської битви). При цьому період після розпаду СРСР представлено лише однією картою, яку не можна визнати історичною («Федеративное устройство Российской Федерации») – мабуть, укладачі атласу не знайшли історичних подій з 1991 р., якими Росія могла б пишатися.

Авторами історичних карт Національного атласу України були відомі фахівці: О. Д. Бойко, Ю. В. Болтрик, С. Б. Буйських, Л. В. Войтович, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, О. М. Дзюба, М. Г. Дубик, Г. Г. Єфіменко, Л. Л. Залізняк, Г. Ю. Івакін, Я. Д. Ісаєвич, Я. Б. Книш, О. Г. Корвін-Піотровський, О. О. Кротова, Ю. В. Кухарчук, Ю. І. Лоза, О. М. Машкін, В. В. Отрощенко, О. В. Симоненко, С. А. Скорий, Г. В. Степаненко, В. М. Степанчук, Р. В. Терпіловський, М. Т. Товкало, Б. В. Черкас, Т. В. Чухліб (якому помилково вказали інші ініціали – В.М.), С. Л. Юсов. Науковий керівник історичного розділу – академік В. А. Смолій.

Культурна і природна спадщина в Національному атласі України, на відміну від російського атласу, представлені лише в незначній мірі (3 карти), що є істотним недоліком. Це можна пояснити тим, що країна не має свого науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини, подібного до російського.

Якщо в Росії та Україні держава лише інколи виявляє інтерес до картографії та явно недостатньо її фінансує, то в Білорусі міркування державного престижу цінують набагато вище. 12 травня 1999 р. був підписаний Указ Президента Республіки Білорусь, на підставі якого Національний атлас країни почали готувати близько 450 фахівців з понад 60 організацій (з Національної академії наук Білорусі, провідних НДІ та вищих навчальних закладів, фахівці міністерств промисловості, статистики та

Кер. проекту і авт.-упор. Ю. Лоза. К.: Мапа, 2010. 300 с.

²⁴Національний атлас України / Гол. ред. Л. Г. Руденко. К.: ДНВП «Картографія», 2007. С. 57–90.

аналізу, а також з Республіканського унітарного підприємства «Белкартаграфія»). В результаті його створили швидко і опублікували у 2002 р.²⁵. Атлас містить 593 карти, що об'єднані в 19 розділів, один з яких присвячено історії.

Розуміючи, що в Національному атласі Білорусі історія може бути лише невеликим розділом, в цій країні було вирішено створити величезний фундаментальний історичний атлас науково-довідкового енциклопедичного рівня, який також можна вважати «візитною карткою країни». Якщо в Україні робота над «Великим Історичним Атласом України» тримається лише на ентузіазмі і подвижництві Ю. І. Лози та його однодумців з невеликого картографічного видавництва «Мапа», а в Росії справа обмежується появою сурогатів типу «Повного історичного атласу Росії»²⁶ (про який буде сказано нижче), то в Білорусі достатня державна підтримка виявилася значно соліднішою. Спочатку тут опублікували «Атлас історії Білорусі» як додаток до 6-ти томної «Енциклопедії історії Білорусі» (ознака того, що цей атлас належить до енциклопедичних)²⁷, а потім протягом трьох років був підготовлений і надрукований 1-й том «Великого історичного атласу Білорусі». Первісно передбачалося, що це буде видання в трьох томах, але нині вийшли друком уже три томи²⁸ і готується четвертий. Вже тепер можна сказати, що і за обсягом інформації, і за глибиною висвітлення історичних процесів на території країни, «Великий історичний атлас Білорусі» не має аналогів серед республік, що раніше належали СРСР.

Дійсно, найбільш розлого і всебічно історична тематика може бути відображена у спеціалізованому історичному атласі, але не кожен з них може бути енциклопедичним. Як відомо, завдання будь-якої тематичної енциклопедії – систематизація інформації з певної галузі знання, зокрема історичної. Ця система повинна бути зручною для отримання науково-довідкової інформації, звести можливі прогалини до мінімуму, містити посилання на статті, де можна знайти більш повні відомості з окремих питань. Якщо звичайна енциклопедія формується, як правило, за алфавітним принципом, то історичний атлас повинен відповідати: 1) хронологічному принципу, 2) територіальному принципу. Крім того, в такому довідковому виданні має бути коротка бібліографія, найважливіші ілюстративні матеріали, статистика, іменний, географічний і предметно-тематичний покажчики, часом функції енциклопедичної довідки виконує пояснювальний текст.

Для того щоб атлас міг вважатися енциклопедичним, він повинен відповідати наведеним вище вимогам, відображати новітні дані науки різнобічно і з якнайбільшою можливою повнотою, бути не спорадичним, а системним зібранням карт (карти повинні бути придатними для порівняльного вивчення, повинні доповнювати одна іншу, мати єдину шкалу населених пунктів, єдиний вигляд умовних знаків для повторюваних об'єктів і явищ, одну градусну сітку і т. д.). На практиці це буває далеко

²⁵Нацыянальны атлас Беларусі. Мінск.: Белкартаграфія, 2002. 292 с.

²⁶Полный исторический атлас России. М.: АСТ; Астрель, 2010. 224 с.

²⁷Атлас гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён (дадатак да 6-томнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі»). Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2004. 160 с.

²⁸Вялікі гістарычны атлас Беларусі: У 4 т. Т. 1. Мінск: Белкартаграфія, 2009. 248 с.; Т. 2. Мінск: Белкартаграфія, 2013. 351 с.; Т. 3. Мінск: Белкартаграфія, 2016. 352 с.

не завжди. Нерідко слово «енциклопедичний» додають до назви атласу в рекламних цілях, прагнучи переконати покупця, що саме це видання є найбільш повним. Відсутність належного зовнішнього контролю та обов'язкової наукової експертизи перед публікацією атласу тільки дезорієнтує читача.

Підготовка таких складних творів робить необхідною творчу взаємодію досвідчених фахівців різного профілю. Так, при підготовці першого навчального атласу з історії СРСР у 1946 р. була створена редакційна колегія, до складу якої увійшли професор К. В. Базилович (один з авторів підручників з вітчизняної історії для вищої і середньої школи), І. А. Голубцов (автор краших на той час історичних карт, доданих до підручників для вищої та середньої школи), історик-методист М. А. Зінов'єв. При цьому І. А. Голубцов, який не мав спеціальної картографічної підготовки, розробляв зміст макетів карт, погоджуючи їх з К. В. Базиловичем і М. А. Зінов'євим, а картографічне редагування здійснювала Л. П. Четверикова²⁹. Три частини атласу були видані в 1948–1950 рр. (містили, відповідно, 26, 18 і 49 карт) і з того часу на їх основі створювалися спрощені його версії аж до сьогодення, і тільки з появою приватних видавництв з 1997 р. почали з'являтися навчальні атласи з принципово іншим змістом.

Набагато більші колективи фахівців готували «Атлас офіцера» і «Морський атлас», що не мали аналогів у світі. Історичний розділ «Атласу офіцера», виданого у 1947 р. (перевиданий з доповненнями у 1973 і 1984 рр.), вперше охоплював всесвітню історію воєн від Стародавнього світу до закінчення Другої світової війни. Його готували багато істориків (особливо велику роль зіграли карти, підготовлені К. В. Кудряшовим), географи, картографи, військові фахівці. Правильно організована робота колективу дозволила створити історичний розділ атласу за єдиною програмою, його окремі частини пов'язані єдністю концепції та оформлення, в необхідних місцях на картах дані короткі тексти до зображуваних подій, що доповнюють легенду. Особливо докладно представлена військова історія XVIII – першої половини XX ст. При відображенні перебігу воєн добре використано метод показу від загального до конкретного (від загального огляду військових дій до окремих періодів та планів великих битв). А. Я. Марусов і Н. М. Терехов справедливо зазначають, що «справочную ценность атласа увеличивают удачно подобранные условные знаки специального содержания и применение на врезных картах изображения рельефа местности и лесов, что помогает лучше понять ход военных сражений»³⁰. У рецензуванні карт, яке передувало виданню атласу, брали участь кафедри воєнної історії та географії військових академій, Інститут історії АН СРСР тощо. Все це дозволяє вважати, що історична частина «Атласу офіцера» відповідає вимогам видання енциклопедичного типу. Не випадково в подальшому багато окремих карт звідси були запозичені для інших довідкових та енциклопедичних праць.

Ще вищий рівень (не перевершений досі) було досягнуто в знаменитому «Морському атласі», виданому Головним Штабом ВМФ СРСР. Його третій том, що складається з двох окремих книг настільного формату, а також двох томів описів до карт і

²⁹Караваева З. Ф. Некоторые вопросы создания исторических карт. М., 1956. С. 60–61.

³⁰Марусов А. Я., Терехов Н. М. Исторические карты и атласы // 50 лет советской геодезии и картографии. М., 1967. С. 322.

різних додатків (кожен з них має додаткові карти)³¹, став унікальним явищем у світовій історичній картографії. Розробку та складання авторських оригіналів історичних карт атласу, а також редагування їх спеціального змісту виконали редактори: Н. В. Беренштам, І. П. Гасс, Л. Г. Голованова, Л. С. Окунь, Л. А. Рутковська, Р. Г. Скринніков (згодом став доктором наук і автором багатьох книг з історії Росії IX–XVII ст.), Л. Ф. Ясінська та ін. Загальне керівництво цією роботою здійснював заступник відповідального редактора Морського атласу по III тому полковник Н. С. Фрумкін (колишній розвідник у Фінляндії). Залучення значного допоміжного персоналу дозволило якнайповніше використовувати фонди найбільших бібліотек і численні архівні матеріали, не відомі раніше науці. Деякі теми взагалі вперше були відображені в історичній картографії, зокрема, карти військово-економічного потенціалу XVIII – 1-ї половини XX ст.

Варто наголосити, що надзвичайно високий рівень «Атласу офіцера» і «Морського атласу» був досягнутий лише завдяки багаторічному державному фінансуванню. Це уможливило залучення до роботи провідних спеціалістів і забезпечення достатніх виробничих потужностей, щоб атласи були найкращими в світі. Міркування державного престижу (недоступні розумінню сучасних лідерів як Росії, так і України) і прагнення забезпечити вітчизняних фахівців найкращими довідковими виданнями призвели до того, що радянська історична картографія вийшла на лідируючі позиції, незважаючи на величезні втрати науки, що були наслідком кривавої політики більшовиків у попередні десятиліття.

Найбільш раціональна в світі централізована організація підготовки історичних атласів в СРСР (при всіх ідеологічних спотвореннях того часу) дозволила в 50-ті роки досягти пріоритету і в інших напрямках. Наприклад, у 1959 р. Головним управлінням геодезії і картографії було видано «Атлас истории географических открытий и исследований», що також не мав аналогів у світі. Укладачами карт тут були: Н. П. Аверченкова, В. І. Єгорова, Ю. Г. Казнова, А. А. Корольова, Л. Г. Лаліна, В. Н. Павлова, З. І. Сашко, Р. З. Худайбердіна. Консультантами і рецензентами – історики: А. Я. Абрамович, Б. В. Андріанов, Є. А. Беляєв, І. А. Голубцов, Д. В. Деопік, А. С. Завод'є, Г. Ф. Ільїн, Д. Г. Редер, Т. В. Степугіна, географи: Д. М. Лебедєв, І. П. Магідович, Л. М. Ніколаєва, І. Г. Нордега, В. С. Самойленко, П. Є. Скачков, Б. Г. Удінцев, Г. Б. Яніков, картограф Г. А. Гінзбург та ін. Загальну роботу великого колективу очолювали відповідальний редактор К. Б. Мартова і начальник відділу історичних карт З. Д. Шум.

В атласі послідовно простежено накопичення географічних знань з найдавніших часів. Повністю тут був подоланий європоцентристський підхід: показано внесок в історію відкриттів і досліджень представників різних частин світу (мусульманських країн, Індії, Китаю та ін.), про яких вдалося знайти відповідні відомості. Інформація добре пов'язана із загальним перебігом історичного процесу. Значно пізніше з'явилися американський і англійський атласи географічних відкриттів, які також мо-

³¹Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Листы 1–45. [Л.], 1958; Т. III. Ч. 1. Описания к картам. [Л.], 1959; Т. III. Ч. 2. Листы 1–59. [Л.], 1963; Т. III. Ч. 2. Описания к картам. [Л.], 1966.

жуть претендувати на енциклопедичність³². У них особливо приваблює барвистість видання, великі пояснювальні тексти, розкішні ілюстрації (відсутні в радянському атласі), проте набагато менше приділяється уваги російським експедиціям і відкриттям, однак істотно більше інформації про мандрівників, маловідомих і невідомих, як в СРСР, так і на пострадянському просторі.

Успіхи історичної картографії в СРСР 50-х – першої половини 60-х років дозволили розпочати підготовку фундаментальних академічних атласів з історії СРСР, всесвітньої історії, історії КППС та ін. З ініціативи В. К. Яцунського у Києві розгорнулася підготовка атласу з історії України. Однак зміна ідеологічної кон'юнктури, некомпетентне втручання наглядових органів, свідоме спотворення із середини 1960-х років картографічних основ, що застосовувалися при створенні карт і атласів (внаслідок шпигуноманії), невинуватне засекречування безлічі картографічних джерел, скорочення державного (а іншого в той час бути не могло) фінансування призвело до поступового згасання цієї грандіозної роботи.

Спочатку припинилася підготовка «Атласу Всесвітньої історії» великого настільного формату, який повинен був включати більш ніж 400 сторінок 1000 основних карт, 270 карт-врізок, близько 200 діаграм³³. Неодноразово змінювалася концепція і навіть назва багатостраждального атласу історії України. Були спроби припинення роботи над ним, але вихід у 1980 р. у США «Історичного атласу України», підготовленого Іваном Теслею і Євгеном Тютюком під редакцією Любомира Винара (членами НТШ і Українського історичного товариства)³⁴, став важливим аргументом на користь продовження проекту, щоб дати відсіч «буржуазним фальсифікаторам». Особливо дратували партійних наглядців над наукою відгуки та рецензії на американський атлас, де відзначалося, що це перший фундаментальний атлас історії України³⁵, хоча редактор атласу Л. Винар адресував його в першу чергу «для любителів історії і учнів українознавчих шкіл»³⁶.

Зрештою, 2 томи атласу історії України було підготовлено під керівництвом Ф. П. Шевченка і О. Є. Маркової в Інституті історії АН УРСР, проте постійні зміни вимог до змісту атласу в умовах краху СРСР і становлення незалежної України, а потім і припинення фінансування зробили його вихід неможливим, про що можна тіль-

³²Roberts G. Atlas of Discovery / Introduction by Sir Francis Chichester. Text by Gail Roberts. Maps by Geographical Projects. NY: Crown Publishers, Inc., 1973. 192 p.; The Times Atlas of the World Exploration. Edited by Felipe Fernández-Armesto. Cartographic direction: Alison Ewington, Martin Brown, Karen Tait. Original cartography: CHK Datamap, Oxford. London: Times Books. A division of Harper Collins Publishers, 1991. 286 p.

³³Марусов А. Я., Терехов Н. М. Исторические карты и атласы // 50 лет советской геодезии и картографии. М., 1967. С. 326.

³⁴Історичний атлас України / Опрацювали Іван Тесля і Євген Тютюко. Зредагував Любомир Винар. Монреаль, Нью-Йорк, Мюнхен, 1980. 190 с. = Historical Atlas of Ukraine. Prepared by Ivan Tesla, and Evhen Tiut'ko. Edited by Lubomir Wynar. Montreal, New York, Munich, 1980. 190 p.

³⁵Появився фундаментальний атлас історії України // Український історик. 1981. Ч. 1–4. С. 237; Stebelsky I. [Review] Ivan Tesla and Evhen Tiut'ko. Historical Atlas of Ukraine. Edited by Lubomyr Wynar. Montreal, New York, Munich: Ukrainian Historical Association, 1980. 190 p. // Український історик. 1985. Ч. 1–4. С. 228–229.

³⁶Історичний атлас України. Монреаль, Нью-Йорк, Мюнхен, 1980. С. 9.

ки пожаліти, бо, незважаючи на зміну концептуальних підходів до історії України, тут був зібраний величезний науковий матеріал, який можна було використовувати в дослідницькій роботі. На жаль, сектор історичної географії та картографії, який готував атлас, став жертвою реорганізацій (а нині фахівців з історичної географії та особливо історичної картографії в Інституті історії України НАН України практично не залишилося), матеріали, підготовлені до друку, почали зникати, а О. Є. Маркова змушена була звільнитися з посади і через деякий час поїхала жити до сина в США.

Так само безперспективно закінчилася історія роботи над фундаментальним атласом історії СРСР у Москві. Тривалий час Я. Є. Водарський намагався його опублікувати, але відсутність фінансування зробило це неможливим – підготовлений до друку величезний атлас роками припадав пилом за шафою в робочому кабінеті Я. Є. Водарського, а в 2010 р. (через три роки після його смерті) видавництва «АСТ» і «Астрель» опублікували дивний анонімний твір під назвою «Повний історичний атлас Росії»³⁷. Відповідальний редактор К. А. Залеський не захотів назвати авторів, обмежившись вказівкою, що тут міститься «более 200 исторических карт, большинство из которых подготовлено специально для этого издания профессиональными историками-картографами». На останній сторінці обкладинки атласу зазначено таку рекламу: «Не имеющий аналогов сборник исторических карт станет прекрасным помощником и для школьника, и для студента, и для профессионала». Насправді ж, це збірник непорозумінь. Перша ж карта окреслена на основі меж дореволюційних губерній, хронологічно відповідних часу між 1795 і 1807 рр. (!). Карти явно є авторськими макетами, котрі колись представляли у видавництво і вони повинні були пройти ряд етапів підготовки до друку, але їх видали без всяких пояснень і доопрацювання. Так, на другій карті збереглася навіть наклейка на міліметровці (!), де автор карти написав креслярським пером легенду. Можна припустити, що це як раз ті матеріали, які десятиліттями готували до друку в Групі історичної географії Інституту російської історії РАН, але не змогли опублікувати. Зрозуміло, в такому вигляді «Повний історичний атлас» не може вважатися енциклопедією, хоча містить унікальні авторські матеріали, що опинилися анонімними.

Повноцінного фундаментального історичного атласу енциклопедичного типу, який охоплював би всю історію Росії, поки не створено. Актуальними є також атласи з окремих проблем або періодів. Їхній аналіз зайняв би надто багато місця, тому обмежимося переліком найцікавіших видань за різними напрямками з практики різних країн.

На цей час найпопулярнішим в світі коротким енциклопедичним атласом світової історії є праця Германа Кіндера і Вернера Хільгеманна, що витримала багато видань. Атлас був створений в Мюнхені німецькою мовою³⁸, але простота пошуку інформації, відсильні виноски для продовження вивчення даного питання, прості і наочні

³⁷ Полный исторический атлас России. М.: АСТ, Астрель, 2010. 224 с.

³⁸ Kinder H., Hilgmann W. DTV-Atlas Weltgeschichte. Grafische Gestaltung der Abbildungen Harald und Ruth Bukor. Deutscher Taschenbuch Verlag. Band 1. Von den Anfängen bis zur Französischen Revolution. Mit Abbildungsseiten in Farbe. 1 Auflage September 1964. Band 2. Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart. Mit Abbildungsseiten in Farbe. 1 Auflage September 1966.

карти і схеми, зрозумілі для читача, спричинили переклади його англійською, болгарською, голландською, данською, іспанською, італійською, польською, російською³⁹, угорською, українською⁴⁰, французькою, шведською, японською мовами, готуються переклади в Естонії, Латвії, Лівані, Литві, Португалії, Румунії, Чехії. Цей атлас корисний в навчанні студента і в роботі університетського викладача. Однак для глибокого вивчення окремих історичних проблем окремої країни він непридатний.

Зниження рівня видавничої культури в сучасній Росії можна побачити на численних прикладах, зокрема за якістю історичних атласів. З'явилися цікаві розробки у вигляді великих регіональних історико-культурних атласів, проте всі вони робилися поспіхом (через умови фінансування) і тому містять чимало недоліків. Серед найбільш великих таких праць, які претендують на енциклопедичність, треба назвати атлас, присвячений історії, культурі та економіці Московської області⁴¹. Його творці свою книгу репрезентують читачам як «довідково-енциклопедичне видання – атлас». Керівниками проекту були А. П. Притворов, Н. П. Синицин, А. Н. Бушнєв і Л. А. Терентьєва, хоча автором проекту вказано П. А. Терського. Відповідальний редактор атласу – Є. В. Корнієнко, відповідальний редактор карт – Є. Я. Федорова, керівник картографічних робіт – Г. В. Борисова, редактори карт – Є. Я. Федорова, А. Л. Окатова, М. М. Карпова, Н. Б. Трохіна. У роботі брали участь 23 картографи. Серед авторів історичних карт були І. Ю. Стрікалов, С. Ю. Шокаєв, А. А. Астайкін, С. З. Чернов, І. В. Гравес, В. А. Нізовцев, В. Н. Захаров, А. В. Белов, Є. Я. Федорова, В. В. Явецька, Е. Г. Істоміна та ін.

Зовні атлас справляє дуже гарне враження, але його зміст безсистемний: тут представлені карти, що реконструюють історію Східної Європи з епохи палеоліту, особливий наголос робиться на Підмосков'ї, багато чого запозичено з інших видань, є репродукції архівних і раритетних друкованих карт. При цьому репродукції таких карт виконано невдало: вони виглядають як красиві картинки, але спробам використувати їх для наукового аналізу перешкоджає те, що багато дрібного тексту неможливо прочитати. Не завжди посилання на джерела зроблено коректно.

Послідовність карт за тематиками теж не має окресленої системності: за «Картой Московского уезда для отыскания смежных дач» (кінець XVIII – початок XIX ст., рукопис, туш, акварель. З колекції І. Є. Забеліна, с. 162–163) і межовим планом погосту Заворіна в Бронницькому повіті (с. 167) раптом слідують плани Бородінської битви 26 серпня (7 вересня) 1812 р., що показують його чотири фази (с. 168–170), потім – карти, які тематично вихоплюють то одне, то інше, без логічного зв'язку. Після того як читач ознайомився з картою сільського господарства Московської області 1959 р. (с. 270–271), раптом з'являються карти етапів заселення східними слов'янами теренів Росії та Білорусі в VI–XIII ст. (с. 283), походження гідронімів Московської області

³⁹Киндер Г., Хильгеман В. Всемирная история / Пер. с 35-го немец. издания 2002 г. Научные редакторы перевода – А. И. Слюсаренко, А. Ф. Иванов. М.: Рыбари, 2003. 638 с.

⁴⁰Киндер Г., Хильгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas / Пер. з німецької О. Ф. Савчука. Наукові редактори перекладу – А. Г. Слюсаренко, О. Ф. Иванов. Київ: Знання-Прес, 2001. 631 с.

⁴¹Московская область: История. Культура. Экономика. М.: Феория, ДИК, 2005. 770 с.

(с. 285), центрів традиційних кустарних промислів у кінці XIX ст. (с. 299), а в розділі «Православие в Подмоскovie» для чогось поміщений план Єрусалиму за часів Ісуса Христа (с. 324), як ніби Ісус був москвичем, або його заарештували римляни за відсутність московської реєстрації. В такому хаосі, звичайно, можна знайти багато цікавого матеріалу, але його виклад не відповідає критеріям енциклопедії.

Найбільш вдалі приклади регіональних атласів з переважанням історичної тематики були присвячені Бурятії та Башкортостану⁴². Завдяки достатнім коштам, виділеним з регіональних бюджетів, обидва вони зроблені на високому рівні. Особливо вражає подарункове оформлення атласу Башкортостану, що має розкішний футляр, книга видрукувана в Угорщині. Укладачі характеризують свій твір як «довідково-енциклопедичне комплексне видання з історії, культури та географії Республіки Башкортостан з найдавніших часів до наших днів», в якому «вперше цілісно, системно і з максимальною повнотою представлена інформація про Республіку Башкортостан як єдине ціле і по її окремим історико-культурним, економічним, природним і адміністративним областям. У виданні висвітлено історію та культуру всіх народів, що проживають на території Республіки Башкортостан».

Атлас, дійсно, дуже докладний, проте й він має окремі недопрацювання, прагнення швидше реалізувати отримані гроші на його підготовку і видання (що цілком зрозуміло). На обкладинці і титульному аркуші книги читаємо: «Башкортостан. Атлас. История. Культура. Этнография. Москва – Уфа: Изд-во «Феория», «Дизайн. Информация. Картография», 2007», але в кінці (с. 696), де подано повний бібліографічний опис, написано: «Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2007». Відразу виникають питання: на яку букву треба орієнтуватися при пошуку книги в каталозі? Куди і чому зникло видавництво «Феорія», яке очолює А. П. Притворов – один з керівників видавничо-картографічних робіт в цьому атласі? Сліди подібної недбалості можна знайти в багатьох місцях книги.

У роботі над атласом брало участь багато фахівців з Уфи і Москви, головним редактором був професор Башкирського державного університету А. І. Акманов, керівниками всіх розділів – тільки вчені з Уфи (І. М. Япаров, Ф. А. Сунгатов, І. Г. Акманов, Р. Г. Буканова, М. М. Кульшаріпов, Р. З. Янгузін, М. Д. Кієкбаєв, А. Ф. Нігматуллін). Авторами спеціального змісту карт були також (за винятком москвича С. Ю. Шокарева) башкирські фахівці: І. Г. Акманов, Р. Г. Галімова, Н. М. Кулбахтін, Н. А. Мажитов, А. Ф. Нігматуллін, А. І. Соломеш, І. М. Япаров. Не втручаючись у зміст атласу, видавничо-картографічні роботи здійснювали москвичі під керівництвом А. П. Притворова, А. Н. Бушнєва і Ю. М. Ромашова. Спеціальний зміст карт розробив видавничо-продюсерський центр «Дизайн. Информация. Картография» (Москва).

Звертає на себе увагу, що в списку тих, хто брав участь, є директор Національної бібліотеки ім. А.-З. Валіді Республіки Башкортостан. Тут потрібні деякі пояснення. Башкир Ахмет-Закі Валідов (Валіді) брав участь в організації антирадянських

⁴²Историко-культурный атлас Бурятии. М.: Дизайн. Информация. Картография, 2001. 679 с.; Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. М.: «Феория», ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2007. 696 с.

заколотів, після їх придушень ховався в Хівинському ханаті й Бухарському еміраті, де майже три роки займався організацією басмацького руху в спілці з бухарським еміром. У 1935–1939 рр. видатний сходознавець Валідов викладав в університетах нацистської Німеччини, на початку 1943 р. отримав там ступінь доктора історії, виконував обов'язки особистого радника А. Гітлера у справах мусульманських питань, контактував з генералом А. Власовим у 1943 р., сприяв формуванню мусульманської дивізії СС, що діяла пізніше в Білорусі⁴³. У Москві його повинні вважати ворогом навіть більше, ніж Степана Бандеру. До речі, Бандера безпосередньо не керував воєнними діями, на відміну від Валідова. Проте Бандера й бандерівці вважаються лютими ворогами в сучасній Росії, як і в СРСР. Валідову ж поставлені пам'ятники в Ішимбаї, Сібаї й навіть у Петербурзі! В 1992 р. Національній бібліотеці Башкортостану було привласнене ім'я Валіді. У місті Ішимбай його іменем названо вулицю й Башкирську республіканську гімназію-інтернат № 2. У 2008 р. іменем Валіді названо вулицю в Уфі (колишню вулицю Фрунзе). 15 лютого 2010 р. відкрито меморіальну дошку Валіді в Уфі. В 2011 р. засновано пам'ятну медаль «Ахмет-Закі Валіді Тоган» – відомчу нагороду Академії наук Республіки Башкортостан. І все це не викликає жодного протесту в Москві, хоч це робиться в Росії, а не за кордоном. Валідова чомусь не називають кривавим націоналістом, який винен в загибелі безлічі червоноармійців, комуністів та совєцьких робітників. Зате навіть згадування про пам'ятник С. Бандері у Львові викликає в Москві істеріку, хоча це є втручанням у справи іншої держави.

Деякі місця в атласі, що стосуються етногенезу і найдавнішої історії башкир, викликають сумніви, зокрема розділи «О древнейших предках башкир» (с. 66–69), «Город Башкорт – древняя столица Башкортостана» (с. 94–97). Поверхово розглянуто цікаву історію Башкирського війська (до 1855 р. іменувалося Башкиро-мещеряцьким військом, що було на козацькому положенні) – в розділі «Кантонная система управления» (с. 204–207), де чомусь немає жодної карти. Цікаво представлено інформацію про народи Башкортостану, зокрема про українців (с. 444–447). Окремо подано довідкові відомості про міста й райони. Загалом атлас можна вважати корисною енциклопедією.

Серед спеціалізованих історичних атласів енциклопедичного типу особливу групу складають твори, присвячені Біблійній історії. З огляду на їхню популярність, можна припустити, що вони найпоширеніші в світі. У дореволюційній Росії найбільш відомим був невеликий за обсягом, але інформативний атлас Д. М. Берьозкіна⁴⁴. Він містить 36 сторінок тексту, 16 аркушів, на яких розміщені 35 карт (включаючи план Єрусалиму), 17 аркушів ілюстрацій (плани і зображення скінії, єрусалимського храму, синагоги, священних предметів, осіб старозавітної ієрархії і видів Палестини). У додатку вміщено таблиці біблійної генеалогії, метрології та хронології, алфавітний покажчик. Менш відомий також виданий в Петербурзі «Историко-географический

⁴³Див., наприклад: Лесная Р. Эсэсовская метка на карте Уфы: Ветераны требуют переименовать улицу Ахмета Заки Валиди // Независимая газета. 2009. 7 апр.

⁴⁴Библейский атлас: Наглядное пособие при чтении и изучении Библии. Составил Д. М. Березкин. Издание Училищного совета при Святейшем Синоде (под редакцией и с дополнениями К. Ф. Неслуховского). СПб., 1911.

атлас Палестини» єврейського громадського діяча, публіциста, біблеїста та історика Макса Соловейчика, що за змістом також є Біблійним⁴⁵. У 1994 р. атлас Д. М. Березкіна був перевиданий українською мовою, а нещодавно і російською⁴⁶. Біблійні атласи багато разів видавалися в різних країнах Європи та Америки⁴⁷, деякі з них перекладено російською мовою⁴⁸. Іноді такий атлас міститься у вигляді додатку до Біблії або до Біблійної енциклопедії⁴⁹. За тематикою до цієї групи близькі церковно-історичні атласи⁵⁰, найчастіше присвячені географії християнських конфесій в різні епохи, церковно-адміністративному поділу, розміщенню монастирів, церков і окремих святинь. У Росії цей напрям став напрацьовуватися лише нещодавно. Набагато менше атласів створено з історії та географії поширення ісламу, найбільш цікаві з них опубліковані англійською мовою⁵¹, один з них перекладено російською⁵². Відносно недавно у Москві було видано цікавий атлас «Религии мира»⁵³, призначений для поглибленого вивчення учнями 10–11 класів середньої школи (як додаток до навчального посібника «Религии мира: история, культура, вероучение»), але фактично

⁴⁵Соловейчик М. Историко-географический атлас Палестины. СПб., 1913. IV, 10 с., 18 карт.

⁴⁶Біблійний атлас. Наочний посібник для цікавих до Біблії / Пер. з російської та реставрація мап – «СЕТЕКС-ЛТД». К.: «СЕТЕКС-ЛТД», 1994. 120 с.; Библийский атлас: Наглядное пособие при чтении и изучении Библии / Сост. Д. М. Березкин; Под. ред., с доп. К. Ф. Неслуховского. Репринтное издание 1911 г. СПб.: Альфарет, 2015. 64 с.; 16 л. карт.; 15 л. ил.

⁴⁷The Times Atlas of the Bible. Edited by James B. Pritchard. L.: Times Books Ltd., 1989. 254 p.; Bible Atlas. Access foundation / Editor Zaine Ridling. Access Foundation, 2000. 132 p.; Schlegel W. Satellite Bible Atlas. Historical Geography of the Bible. 2008, 2011, 2012; The Moody Atlas of the Bible. Barry J. Beitzel. Cartographer: Nick Rowland F.R.G.S. / The Moody Bible Institute of Chicago. Chicago, IL: Moody Publishers, 2009; Hull C. and Jotischky A. The Penguin Historical Atlas of the Bible Lands. Penguin Group USA, 2013. 144 p.

⁴⁸Библия: Большой иллюстрированный атлас / Пер. с англ. Н. С. Соколовой. М.: Мир книги, 2005. 144 с.; Библийский атлас. История и география библийских земель / Главный консультант Барри Дж. Бейцель. М.: АРТ-РОДНИК, 2007. 678 с.; Уилсон Н. С., Тейлор Л. К. Сборник библийских таблиц и карт / Пер. с англ. СПб.: Библия для всех, 2007. 608 с.; Шлегель У. Спутниковый библийский атлас. Историческая география Библии / Пер. С. Омельченко. Славянское Евангельское Общество, 2013; и др.

⁴⁹Наприклад: Атлас Библийской истории // Библийская энциклопедия. / Пер. с англ. [М.]: Российское Библийское Общество, 1996. С. 311–345 (12-й розділ даної книги); Библийский атлас // Библийская энциклопедия. Путеводитель по Библии. 2-е изд., испр. / Пер. с англ. [М.]: Российское Библийское Общество, 2004. (Ч. 12 даної книги).

⁵⁰Наприклад: Jedin H., Martin J., Latourette K.S. Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. Freiburg: Herder, 1970. 152, XXXVIII s.; Jedin H., Martin J. und Latourette K. Atlas zur Kirchengeschichte. Die christlichen Kirchen in Geschichte und Gegenwart. 257 mehrfarbige Karten und schematische Darstellungen. Kommentare. Ausführliches Register. Hrsg. von H. Jedin, K. Latourette und J. Martin, u.a. (Bearbeiter). Freiburg: Herder, 1987; Litak S. Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Lublin, 2006. 312 s.

⁵¹Nicoll D. Historical Atlas of The Islamic World. Thalamus Publishing, 2003; Ruthven M., Nanji A. Historical atlas of Islam. Cambridge: Harvard University Press, 2004. 208 p.; Sluglett P., Currie A. Atlas of Islamic History. Routledge, 2015. 112 p.

⁵²Николь Д. Мир ислама / Пер. с англ. Н. С. Соколовой. М.: ООО ТД «Изд-во Мир книги», 2007. 192 с.

⁵³Религии мира: Атлас. 10–11 классы. / Под общ. ред. Е. С. Токаревой, А. Л. Беглова. М.: Дрофа, ДИК, 2009. 64 с.

він корисний для наведення довідок навіть фаховим релігієзнавцям і студентам гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Тематичний зміст карт підготували історики Є. С. Токарева, А. Л. Беглов, В. А. Головіна, А. Б. Малишев, А. А. Ярликапов, філософ А. С. Горелов, культурологи Л. Г. Жукова, Н. В. Шабуров. В атласі стисло і наочно представлено найважливішу інформацію з прив'язкою до територій з історії релігій, починаючи від вірувань первісної епохи.

Неодноразово здійснено спроби створити атласи, що відображають різноманітний світ історії культури і мистецтва, навіть філософії і науки. Здається, це непосильне завдання, бо культура відображає все створене людиною як в матеріальній, так і духовній сферах. Та ще на початку ХХ ст. Дж. Бартолом'ю створив своєрідний атлас⁵⁴ для студентів, які вивчають літературу та історію, щоб географічними даними проілюструвати основні книги, що вони читають. Автор розумів, що в одному томі неможливо представити повну інформацію по всьому світу, тому основну увагу приділив Європі і особливо Великобританії, намагаючись відобразити насамперед те, що було цікаво з точки зору людини, яка вивчає англійську літературу. Звідси деяка хаотичність і суб'єктивізм у відборі матеріалу. Ймовірно, досить повний атлас з історії культури міг би скласти багато томів, але це вимагало б об'єднання зусиль вчених із багатьох країн при невизначеному фінансуванні проекту. Навіть німецький атлас культури, виданий напередодні Другої світової війни в п'яти частинах, міг відобразити тільки деякі аспекти⁵⁵.

Лише недавно у Великобританії з'явився атлас, виданий під редакцією Джона Оніанса, що є спробою висвітлити розвиток мистецтва Європи, Азії, Африки, Північної та Південної Америки, Австралії та Океанії в контексті світової історії з доісторичних часів до сучасності (за 40 тисяч років)⁵⁶. У роботі брали участь 68 фахівців з різних країн і частин світу. В результаті було створено цікавий барвистий атлас, що містить понад 300 карт і безліч ілюстрацій. Матеріал подано в хронологічних розділах, що дозволяє порівнювати розвиток мистецтва в різних частинах світу в один і той же час. У супровідному тексті аналізується вплив природних і соціальних факторів на розвиток мистецтва в різних регіонах світу. Атлас викликав заслужений інтерес у всьому світі, вже є переклади, зокрема, польською і російською мовами⁵⁷.

Іноді створюються історичні атласи задля ознайомлення з чужою культурою. З такою метою англійський літературознавець професор Сассекського університету Робін Мілнер-Галланд в співавторстві з Ніколаєм Деєвським створив «Культурний

⁵⁴Bartholomew J.G. A Literary and Historical Atlas of Europe. J. M. Dent and sons, Ltd. London. 1910. = A Literary and Historical Atlas of Europe. London: J.M. Dent & Sons, Ltd. New York: E.P. Dutton & Co. First Issue of this Edition. 1910. Reprinted – 1912, 1914, 1915. (Everyman's Library edited by Ernest Rhys. Reference). XIV + 245 p.

⁵⁵Deutscher KulturAtlas. Hrsg. Von G. Lüdtkke und L. Mackensen. Bd. 1–5. Berlin, 1928–1938.

⁵⁶Atlas of World Art. Edited by John Onians. Cartography: Advanced Illustration Ltd., Congleton, Cheshire, UK. Printed in Singapore. London: Laurence King Publishing, 2004. 352 p.

⁵⁷Sztuka świata. Wielki encyklopedyczny atlas. Tytuł oryginalny: Atlas of World Art. John Onians (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. 352 s.; Атлас мирового искусства / Под ред. Дж. Онианса. Пер. с англ. М.: Астрель, АСТ, 2007, 2008, 2015.

атлас России и бывшего Советского Союза», виданий у Великобританії та Німеччині⁵⁸. Для іноземців він, безумовно, корисний як базова основа, але для дослідників з Росії, України чи Білорусі не є цінним джерелом інформації, бо викладає загально-відомі для нас відомості.

Більш глибокі дослідження зазвичай здійснює вчений, який народився і виріс в країні, яку вивчає багато років. Набагато більший інтерес в цьому сенсі представляють атласи з історії російської культури ростовського географа С. Я. Суцого⁵⁹, що не мають аналогів, а також друга частина 4-го тому «Национального атласа России», присвячена культурній спадщині країни. Вони мають енциклопедичний характер і можуть використовуватися для наведення довідок.

В останні роки в Росії з'явилися окремі цікаві новаторські атласи завдяки ентузіазму їхніх творців і успішному вирішенню проблем фінансування. Серед них величезний атлас (у трьох томах) пам'яток історії та культури Москви, які є об'єктами культурної спадщини⁶⁰. Перший том містить плани Москви різних епох (від початку XIX ст. до 1952 р.) в межах Центрального адміністративного округу, де міститься найбільша кількість об'єктів. Другий том відображає сучасне розміщення цих об'єктів у межах Центрального адміністративного округу (в масштабі 1: 6000), третій – в межах Північно-Західного, Північного, Північно-Східного, Східного, Південно-Східного, Південного, Південно-Західного, Західного, Зеленоградського адміністративних округів (у масштабі 1: 10 000).

В атласі є каталог об'єктів із зазначенням адреси кожної пам'ятки історії та культури. Крім будівель, на картах виділені також пам'ятки садово-паркового мистецтва, охоронні зони, заповідні території тощо. Проте уряд Москви, який профінансував видання атласу, продовжує знищувати історичну забудову російської столиці, не думаючи про наслідки. А саме тому патріотичні заклики берегти історичну спадщину і традиції сприймаються населенням як лицемірство. Але нащадкам тепер буде легше оплакувати те втрачене, що є складовою частиною матеріальної і духовної спадщини столиці і всієї держави.

Особливий вид історичних атласів (або комплексних атласів з історичними розділами) присвячений окремим містам. У СРСР першим таким твором був атлас, присвячений Ленінграду⁶¹, хоча він мав багато суттєвих прогалин, пов'язаних з офі-

⁵⁸Milner-Gulland R., Dejevsky N. Cultural Atlas of Russia and the Soviet Union. 1989; Milner-Gulland R., Dejevsky N. Weltatlas der Alten Kulturen. Rußland. Geschichte, Kunst, Lebensformen. München: Christian Verlag, 1996; Milner-Gulland R., Dejevsky N. Cultural Atlas of Russia and the Former Soviet Union. Checkmark Books, 1998.

⁵⁹Суций С. Я. Атлас русской культуры XVI–XVIII веков. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 1999; Суций С. Я. Атлас русской культуры XIX – начала XX века. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ, 2000; Суций С. Я. Атлас российской культуры. М.: Дрофа, 2011.

⁶⁰Атлас объектов культурного наследия (памятников истории и культуры) города Москвы / [Рук. проекта В. А. Шевчук; гл. ред. П. С. Уханова]. М.: Изд. дом Руденцовых, 2008. Т. 1. 238 с.; Т. 2. 256 с.; Т. 3. 288 с.

⁶¹Ленинград: Историко-географический атлас. М.: ГУГК при Совете министров СССР, 1977. 120 с.; Ленинград. Историко-географический атлас. Издание исправленное и дополненное. М.: ГУГК, 1981. 120 с.; Ленинград. Историко-географический атлас. 2-е изд. М.: ГУГК, 1989. 136 с.

ційною фальсифікацією історії, замовчуванням подій і біографій неугодних осіб. Тому атлас не може розглядатися як повноцінна енциклопедія, але в ньому є понад 100 карт і схем, діаграми і фотографії, що дозволяють простежити найважливіші аспекти життя в історії міста, побачити розташування багатьох пам'яток історії та культури, простежити зростання населення, розвиток промисловості, транспорту і т. д.

Такий атлас був унікальним для СРСР, але не для Європи. Ще у 1960-х роках Міжнародна комісія з історії міст (*Commission internationale pour l'histoire des Villes*) започаткувала грандіозний картографічний проект «Історичний атлас європейських міст» з метою формування підстав для науково обґрунтованих порівняльних історичних досліджень європейських міст домодерної епохи. Атласи повинні були виконуватися за єдиною програмою, але не кожне місто має достатні джерела і кошти для студій. Основою атласів були автентичні плани міст різних часів та картографічні реконструкції (якою займається саме історична картографія) міст від часу їх заснування до сучасності, доповнені текстовими матеріалами. Дуже цікавим виявився атлас історії Лондона, підготовлений у британській столиці і надрукований у Гонконзі⁶².

З часом цей проект набував популярності, і під титулом «Історичний атлас європейських міст» опубліковано близько 500 атласів європейських міст 18 країн. В Україні першим таким містом став Львів. Ще у 2011 р. було видано комплексний атлас міста, де історична частина була невеликою⁶³, а незабаром вийшов історичний атлас Львова⁶⁴ – перша публікація в Україні в серії Європейських атласів міст. Над цим історичним атласом працювали львівські фахівці в галузі історичної картографії, археології, історії архітектури, урбаністики, соціальної історії: М. Долинська, Ю. Диба, Т. Гринчишин, У. Іваночко, М. Капраль, У. Кришталович, Ю. Лукомський, І. Оконченко, О. Оконченко, В. Петегирич, Б. Посацький, А. Фелонюк, С. Ямелинець. Вперше тут відтворено розвиток території міста від заснування у XIII ст. до початку XXI ст. До речі, Росія таких атласів досі немає.

Цікавим, але рідким різновидом історичних атласів є історико-біографічні атласи (або атласи-персоналії). Першою спробою створили меморіальний біографічний атлас, присвячений видатній особі був атлас на честь герцога Мальборо, надрукований у Великій Британії⁶⁵. Він містить багато картографічних джерел, переважно схем битв, театрів воєнних дій, факсимільні відтворення деяких листів та інших документів. Але це видання не можна вважати енциклопедією – це збірка джерел. В СРСР двічі друкували історико-біографічний атлас, створений до 100-ліття з дня

⁶²The Times London History Atlas. Edited by Hugh Clout. London: Times Books. A division of Harper Collins Publishers, 1991. 191 p.; 2-d ed. – 1994. 191 p.

⁶³Львів: комплексний атлас / Авт.: О. І. Шаблій, С. О. Матковський, О. І. Вісьтак. К.: ДНВП «Картографія», 2011. 192 с.

⁶⁴Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів / Наук. ред. атласу М. Капраль. К.: ДНВП «Картографія», 2014. 95 с. + 42 карти.

⁶⁵Atlas to the Memoirs of John Duke of Marlborough; containing armorial bearings, facsimiles, maps, and military plans. London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster-Row, 1820.

народження В. І. Леніна⁶⁶. Зміст карт розроблявся в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, в розробці авторських оригіналів карт брали участь досвідчені картографи: Т. В. Артеменко, Е. Г. Галіулліна, І. Я. Сукенік та ін. Старшими редакторами атласу були Н. А. Смірнова та З. Х. Фільгус. Природно, що атлас мав відображати ідеалізовану біографію вождя партії і засновника СРСР – кожен факт ретельно перевірявся і піддавався цензурі. За характером подачі матеріалу атлас можна визнати енциклопедичним, але його зміст був далеким від історичної правди.

Під враженням виходу радянського атласу почали готувати подібне видання на Кубі, де було вирішено увічнити пам'ять про Хосе Марті. Після ретельної роботи у Гавані був виданий чудово оформлений атлас⁶⁷, який всебічно висвітлює життя і діяльність цього національного героя Куби. Бажаючи виглядати прикладом для всієї Латинської Америки, кубинці вирішили увічнити також пам'ять про національного героя всієї Латинської Америки – Симона Болівара, але цей атлас виявився істотно меншим за обсягом⁶⁸.

В Україні перший історико-біографічний атлас був присвячений 200-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка⁶⁹. Хоча укладачі цього твору розглядають його як ілюстроване науково-популярне видання, він став своєрідною картографічною енциклопедією життя і творчості великого поета і художника. Незважаючи на деякі недоліки⁷⁰ (які можна виправити), атлас варто перекласти російською та англійською мовами для пропаганди української культурної спадщини за кордоном.

Для деяких народів надзвичайно важливе значення має підтримка культурних зв'язків і свідомості національної єдності численної діаспори з історичною батьківщиною (особливо для євреїв, вірмен). Одним із важливих засобів для здійснення цієї мети є створення атласів, що картографічно відображають історію народу. Особливо відомі атласи, присвячені історії євреїв. Деякі з них можуть розглядатися як своєрідні енциклопедії, зокрема виданий під редакцією Елі Барнаві⁷¹. В Ізраїлі чітко розуміють, що без підтримки єврейської діаспори держава не виживе, і роблять все для того, щоб представники діаспори не забували про місце походження загальних предків, про історичне коріння релігії та культури. Ця багатогранна робота дає свої плоди.

⁶⁶Ленин: Историко-биографический атлас. М.: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; ГУГК при Совете министров СССР, 1970. [4], 70 с.; Ленин: Историко-биографический атлас. 2-е изд. М.: Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; ГУГК при Совете министров СССР, 1972.

⁶⁷Atlas histórico-biográfico José Martí / Autor del proyecto general del Atlas Reinaldo Espinosa Goitizolo. Autores de los mapas: Reinaldo Espinosa Goitizolo, Manuel Mon León, Armando Azcue Berard. Editado por el Instituto Cubano de Geodesia y Cartografía y el Centro de Estudios Martianos. [La Habana], 1982. 120 p.

⁶⁸Atlas mínimo histórico, biográfico y militar de Simón Bolívar / Espinosa Goitizolo R. La Habana: Pueblo y Educación, 1988. 63 p.

⁶⁹Атлас «Шляхами Великого Кобзаря». К.: ДНВП «Картографія», 2014. 88 с.

⁷⁰Див.: Авраменко А. Атлас, посвященный Тарасу Шевченко // Донецкий вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 44. Донецьк, 2017. С. 7–14.

⁷¹A Historical Atlas of the Jewish People. From the time of the Patriarchs to the Present. General editor Eli Barnavi. English edition editor Miriam Eliav-Felldon. Cartography Mishel Opatowski. London: Hutchinson, 1992. XII, 299 p.; Исторический атлас еврейского народа со времен праотцев до наших дней / Под ред. Э. Барнави. Пер. с англ. В. Гопмана. М.: Книжники, 2014. 375 с.

Зовсім інший історичний досвід демонструє Україна. Якраз зараз, коли населення держави скорочується, а українська діаспора в Росії та інших країнах асимілюється і поступово щезає, треба вдаватися до термінових заходів зі збереження українського етносу в усьому світі. На відкритті IX Конгресу СКУ Президент України Віктор Ющенко казав: «Українці за кордоном та українці в Україні – єдиний національний організм». На жаль, цього зараз не розуміють в Україні ті, від кого залежить прийняття рішень.

Навіть в умовах російської агресії, коли українські громадські організації в Російській Федерації позбавлені можливості нормально функціонувати, знищена єдина державна бібліотека української літератури в Москві, а її колишнього директора засудили за сфальсифікованою справою, коли десятки мільйонів росіян, очманілих від пропаганди, демонструють своє історичне та культурне невігластво, а представники української діаспори в Росії зачалися в страху, навіть не сподіваючись на чийсь підтримку, необхідна контрпропаганда. Поряд з викриттям офіційної брехні перед світовою громадськістю, треба поширювати правдиві історичні знання, знайомити всі народи з внеском українського народу в світову культуру і науку.

На жаль, навіть у кращі часи працівники МЗС України та її Генеральних консульств у Росії не чинили реальної допомоги українській діаспорі. Закривши Генеральне консульство у Владивостоці, офіційний Київ зрадив українців Зеленого Клину (Далекого Сходу), бо тепер найближче до них Генеральне консульство розташоване в Новосибірську. Цікаво, що Румунія знаходить кошти для утримання аналогічного дипломатичного представництва в Ростові-на-Дону, хоча зустріти в тому місті румуна нелегко. Однак всі спроби домогтися від колишнього генерального консула В. С. Плохія підтримки будь-якої ініціативи Краснодарській крайовій громадській організації «Співдружність Кубань–Україна» закінчувалися його словами: «Ми не можемо втручатися у внутрішні справи Росії»⁷², хоча мова йшла про українську діаспору.

Корисну роботу директора Національного культурного центру України у Москві В. Мельниченка, який написав і видав фундаментальні книги про життя і діяльність Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, М. С. Грушевського у Москві⁷³, припинено його незрозумілим звільненням з посади. Зараз цей культурний центр, що колись був предметом гордості, перебуває в злиднях – він не отримує з Києва навіть коштів на оплату

⁷²Скибицкая И. М. Из истории одной переписки, или Нужны ли украинцы Кубани Генеральному консульству Украины в Ростове-на-Дону? // Кубань–Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 4. Краснодар – Киев: «ЭДВИ», 2010. С. 333.

⁷³Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. 480 с.; Мельниченко В. Шевченковская Москва. Авторская энциклопедия-хроноскоп. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2009. 768 с.; Мельниченко В. Гоголівська Москва: Авторська енциклопедія-хроноскоп. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. 832 с.; Мельниченко В. Тарас Шевченко: «Друзі мої єдині»: (десять постатей у поетовому житті). М.: Домашня бібліотека, 2013. 704 с.; Мельниченко В. Михайло Грушевський у Москві: Авторська енциклопедія-хроноскоп. К.: Либідь, 2015. 565 с.; Мельниченко В. Москва у творчій долі Тараса Шевченка. М.: Домашня бібліотека, 2015. 496 с.; Мельниченко В. Михайло Грушевський: «Шевченко – святий національний прапор»: 100 історій і розповідей про двох українських геніїв. К.: Либідь, 2017. 440 с.

охорони будівлі. Тому сподіватися на те, що українські чиновники раптом почнуть піклуватися про українців Росії не доводиться.

Проте дуже важливо донести до громадян Росії розуміння того, який колосальний внесок у розвиток культури, науки та економіки їхньої держави внесли українці. Дуже багато політиків, військових, діячів Церкви, якими пишається Росія, були українцями за походженням, або мали українське коріння. Деяка робота в цьому напрямку ведеться українськими вченими⁷⁴, але їхні публікації майже ніхто не знає в сучасній Росії. Було навіть видано невеликий історико-демографічний атлас «Українці. Східна діаспора», що базується на даних переписів 1897–1989 рр. (автори карт: В. Наулко, А. Поріцький, І. Винниченко, Р. Сосса)⁷⁵, але він лише наочно демонструє процес вимирання діаспори. Ніяка інша тематика там не розглядається.

Історики, які представляють українську діаспору в Росії, намагалися почати роботу над створенням енциклопедії, присвяченій цій діаспорі, але тільки В. Чорномаз зумів опублікувати невеликий авторський енциклопедичний довідник про українців Далекого Сходу⁷⁶, де карт немає. Без підтримки України зараз українські вчені, які мешкають у Росії, не зможуть здійснювати дослідження з цієї тематики – в сучасній Росії вони не фінансуються і не підтримуються навіть на моральному рівні. Вчені, які проживають в Україні, не мають достатнього матеріалу про українську діаспору в Росії, особливо про її сучасний стан. Тому необхідно організувати творчу взаємодію, хоча відповідно до російського законодавства тепер, щоб вважатися іноземним агентом, досить отримувати будь-які кошти з-за кордону. Однак рішення знайти можна, якщо буде зацікавленість з боку України.

В умовах різкого загострення російсько-українських відносин і штучного згортання діяльності українських громадських організацій з 2014 р., необхідно відтворити комплексну картину внеску українців у розвиток російської державності, науки і культури. Це має сприяти ліквідації прогалин у знаннях, викликаних жажливою некомпетентністю осіб, відповідальних за прийняття рішень, розвінчати помилкові стереотипи, допомогти виробити позитивні рішення, спрямовані на подолання конфлікту і пошук розумних компромісів. Даний проект особливо перспективно реалізувати у вигляді історико-культурного атласу енциклопедичного типу «Українці Росії» (українською, російською та англійською мовами).

Тематичні розділи пропонованого атласу могли б виглядати так:

- Розселення українців на території Росії в XVII–XXI ст.

⁷⁴Сергійчук В. Що дала Україна світові. К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. 288 с.; Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / Автори: В. О. Горбик, В. Є. Герасимчук, В. М. Даниленко, Г. Г. Денисенко, Т. І. Катаргіна, О. Н. Кубальський. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 276 с.; Сергійчук В. Північний Кавказ: українські аспекти заселення, розвитку господарства та національної свідомості. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. 292 с.; Ідзьо В. Українська діаспора в Росії, українсько-російські взаємовідносини: історія, наука, релігія. Львів, Вид-во Університету «Львівський Ставропігон», 2015. 240 с.; та ін.

⁷⁵Українці. Східна діаспора. Атлас / Авт. передм. В. Наулко; Відп. ред. атласу Р. Сосса. К.: Мапа ЛТД, 1993. 24 с.

⁷⁶Зелений Клин (Український Далекий Схід): Енциклопедичний довідник / Укл. В. Чорномаз. Владивосток, 2011.

- Господарська спеціалізація українського населення Росії за переписом 1897 року.
- Внесок українців у приєднання Сибіру і Далекого Сходу до Росії.
- Внесок українців у розвиток російської культури в XVII–XVIII ст. (за різними напрямками)
- Церковні діячі українського походження на території Росії в XVII – на початку XX ст.
- Митці українського походження в російських губерніях у XVIII – на початку XX ст.
- Письменники, поети і видавці українського походження в російських губерніях в XVIII – на початку XX ст.
- Внесок географів і етнографів українського походження в російську науку в XVIII – на початку XX ст.
- Українські вчені в російських університетах та Академії наук в XIX – на початку XX ст.
- Російські губернатори українського походження в XIX – на початку XX ст.
- Політика «українізації» в 1920-х рр. – 1932 р., її підсумки та згортання.
- Видатні вчені українського походження в історії СРСР.
- Внесок найвизначніших вчених і конструкторів українського походження в створення військово-промислового комплексу СРСР і освоєння космосу.
- Видатні діячі культури та мистецтва українського походження в історії СРСР.
- Українські громадські організації, навчальні заклади та друковані видання на теренах Росії в 1991–2017 рр.
- Трудові міграції українців на території сучасної Росії.
- Елементи української культури за даними етнографічних досліджень в регіонах Росії в кінці XX – на початку XXI ст.

В атласі повинні бути представлені короткі біографічні довідки і портрети видатних діячів українського походження, список рекомендованої літератури. Ілюстрована книга «Українці Росії: Історико-культурний атлас» повинна мати довідково-енциклопедичний характер, що не виключає популярного викладу, доступного для сприйняття масовим читачем. Наочність, що досягається як засобами картографії, так і ілюстраціями, повинна створити позитивні зорові образи і сприяти кращому освоєнню матеріалу.

Такий атлас буде корисним як широкому споживачеві, так і різним фахівцям, що мають відношення до української тематики, викладачам, студентам і школярам, всім, хто цікавиться реальною історією українців, що живуть на теренах Росії. Він сприятиме спростуванню міфів і фальсифікацій, що поширилися останнім часом.

Перелік запропонованих тем носить попередній характер і повинен бути доповнений в процесі роботи. Для ефективної праці потрібне залучення компетентних фахівців, в тому числі з представників української діаспори в Росії. Проект може бути розширений за рахунок охоплення всієї території пострадянського простору. В такому випадку назва зміниться на: «Українці Східної діаспори: Історико-культурний атлас».

Досвід роботи над створенням картографічних творів свідчить, що це ефективний спосіб підвищити імідж країни і народу в світі, самооцінку представників нації, історію та культуру яких наочно і яскраво відображено у вигляді барвистих і насичених фактами історичних атласів.

HISTORICAL ATLAS AS A TYPE OF ENCYCLOPEDIAS (MONITORING AND PROPOSES)

The article analyzes types of historical atlases of the encyclopedic level. Particular attention is paid to the experience of creating historical atlases in the USSR, Russia, Ukraine, Byelorussia, Great Britain, and the USA. The idea of creating an encyclopedic atlas is proposed: Ukrainians of Russia: Historical and Cultural Atlas.

Keywords: *historical atlas, historical and cultural atlas, historical cartography, encyclopedia.*

Добко Т., Дуднік О. Біобібліографічні посібники з історії національно-визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.) як джерело енциклопедичних досліджень // Українська енциклопедистика. Регіональний аспект. Матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М. Железняка, Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 34–43.

DOI <https://doi.org/10.37068/ue.2017.3>

ДОБКО Тетяна

доктор наук із соціальних комунікацій
старший науковий співробітник

Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського

ДУДНІК Олександр

кандидат історичних наук

Національна бібліотека України імені Володимира Вернадського

БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСІБНИКИ З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1917–1921 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Схарактеризовано біобібліографічні посібники, присвячені видатним діячам Української революції (1917–1921 рр.), видані в Україні та за кордоном упродовж XX–XXI століть. Розглянуто покажчики, приурочені В. Винниченку, М. Грушевському, С. Петлюрі, П. Скоропадському, В. Липинському, Н. Махну та ін. Звернуто увагу на важливість персональних покажчиків як невід’ємної джерельної бази для підготовки енциклопедичних праць, нових історичних досліджень, зокрема регіональних.

Ключові слова: історична бібліографія, Українська революція 1917–1921 рр., біобібліографічні покажчики, XX–XXI століття, В. Винниченко, М. Грушевський, С. Петлюра, П. Скоропадський, В. Липинський, Н. Махно, Українська державність.

Зі здобуттям незалежності України історична наука позбулася ідеологічного диктату і вийшла на якісно новий рівень осмислення історичного процесу в усій суперечливості його діалектики. Відомо, що джерелознавчі розвідки мають передувати власне історичним дослідженням.

В останні роки в Україні з’явилося чимало праць, присвячених історії регіонів, зокрема невеликих міст, сіл, відомих місцевих діячів. Регіональною історією активно займаються фахівці Інституту історії України НАН України, зокрема Я. В. Верменич, яка підготувала фундаментальне дослідження з теоретико-методологічних проблем [13]. Наукові розвідки з історії України та української історичної думки в регіональному аспекті з акцентом на проблемах місцевого населення і територіальних зв’язків, територіальної специфіки господарства, регіональних особливостей культури, ментальності й ідентичності публікують у спеціалізованому періодичному виданні Інституту історії України – збірнику наукових праць «Регіональна історія України».

Здобутки регіональної історії дають поштовх розвитку регіональної енциклопедистики, зокрема й її напрямку – енциклопедистики визначних постатей, уродженців краю, які цим самим збагачують історичну науку. Біобібліографічні покажчики є комплексним відображенням життя і діяльності визначних осіб, всебічно висвітлюють усі аспекти їхньої праці.

З огляду на відзначення 100-річчя Української національної революції 1917–1921 рр. дедалі більшої актуальності набуває інформація про біобібліографічні посібники, приурочені визначним учасникам тих подій. Адже роль особистості підвищується саме в переломні періоди історії держави.

Біобібліографічні видання з революційної тематики були започатковані ще в 1920-х рр. Щоправда, представники й дослідники національно-визвольних сил укладали такі посібники на честь національних героїв українського народу, які боролися за національні цінності, зокрема суверенну Українську Державу. Водночас радянські бібліографи присвячували такі праці, за окремими винятками, героям пролетарського класу, переважно більшовикам.

Отже, в умовах зовнішньої агресії, прагнучи сприяти поглибленню державотворчого процесу, збереженню суверенітету України, варто спрямовувати зусилля на відновлення національної, зокрема регіональної, а не класової історії українського народу. Позаяк остання не сприяє національній згоді в українському суспільстві.

Джерелами пошуку біобібліографічних покажчиків є каталоги найбільших бібліотек України, державні бібліографічні покажчики «Літопис книг» (видається від 1924 р.) Книжкової палати України, метабібліографічні покажчики, підготовлені Національною бібліотекою України (НБУ) імені Ярослава Мудрого, щорічники «Історія України» (від 1968 р.) Національної історичної бібліотеки України тощо. Ґрунтовним метабібліографічним джерелом є дослідження С. Білоконя «Довідкова книга з культурної спадщини України» (Київ, 2009), у якій представлено фактографічний зміст важливих довідкових видань: бібліографічних покажчиків, списків праць, щоденників, листування, зокрема, й відомих учасників Української революції 1917–1921 рр. – С. Єфремова, Є. Коновальця, В. Липинського [2]. Значним за обсягом та хронологічним охопленням є покажчик персональних посібників Інституту енциклопедичних досліджень НАН України «Науковці України XX – XXI століть: метабібліографія» (Київ, 2010) [20]. До нього ввійшли два покажчики, присвячені М. Грушевському. Масштабним і узагальнювальним джерелом є метабібліографічний посібник «Українські персональні бібліографічні покажчики» (Київ, 2015), що реєструє окремо видані упродовж 1856–2013 рр. покажчики, присвячені історичним та політичним діячам, науковцям письменникам, митцям, які своїм життям або діяльністю пов'язані з Україною. Однак, предметно-тематичний покажчик, вміщений у ньому, вказує лише на бібліографічні посібники, присвячені революційним діячам громадянської війни – більшовикам. Покажчики про національних діячів революційної доби відображено за іншими тематичними рубриками.

Варто зазначити, що в СРСР широко видавали для всіх читацьких категорій рекомендаційні біобібліографічні покажчики про відомих більшовиків-революціонерів як всієї України, так і окремих її регіонів і міст, наприклад: «Їх іменами названо вулиці», «Вони боролися за владу рад», «Борці за велику справу», «Борці за владу рад на Укра-

їні», «Їх імена безсмерті» та ін. У 1960–80-ті рр. видавали посібники на честь більшовицьких діячів України та регіонів.

Найбільш опрацьованою біобібліографічно є постать Михайла Грушевського, голови Української Центральної Ради (УЦР), першого президента України. «Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка М. С. Грушевського за 1905–1928 рр.» з'явилися у 1929 р. як окрема частина ювілейного наукового збірника на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського (з нагоди 60-ї річниці життя та 40-х роковин наукової діяльності) [32]. Упорядники матеріалів розглядали їх як продовження покажчика І. Левицького, що був присвячений М. Грушевському його учнями і прихильниками з нагоди десятилітньої діяльності визначного діяча в Галичині (1894–1904) (Львів, 1906). Новий покажчик було укладено на основі книжкових і газетних фондів Всеукраїнської бібліотеки України (нині Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського) при Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН) та наукових бібліотек Києва. Видання складається з трьох основних частин: розвідки, статті, замітки, матеріали; красне письменство; рецензії та додаткового бібліографічного списку праць академіка М. Грушевського, що надійшли від В. Дорошенка зі Львова.

У 1966 р. редактор журналу «Український Історик» (УІ) – відомий історик Любомир Винар започаткував теоретико-методичну концепцію грушевськознавства як наукової дисципліни [12] і визначив основні її складники. Це насамперед джерела і бібліографія. Л. Винар запропонував структуру бібліографії «грушевськознавства» у вузькому і широкому розумінні. У першому випадку – це традиційно праці Грушевського і про нього, які охоплювали всі бібліографічні види публікацій. Бібліографія у широкому розумінні містить: усі друковані і недруковані праці Грушевського (монографії, статті, рецензії, некрологи, збірники джерельних матеріалів, документи, звіти та ін.); недруковані архівні матеріали Грушевського, зокрема його епістолярна спадщина; друковані й недруковані праці та архівні матеріали родини Михайла Сергійовича, передусім його дружини Марії Грушевської і доньки Катерини, брата Олександра, сестри Ганни та інших членів родини важливі для бібліографії фотодокументів грушевськознавства [17]. У 1984 р. в Мюнхені Л. Винар видав біобібліографічний покажчик «Mychajlo Hruszevs'kuj» [35], у якому представив матеріали за 1866–1934 рр. У 1998 р. вийшла книга «Винар Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток», яка містить першу розлогу бібліографію «Грушевськіяни» Л. Винара, опрацьовану С. Чолган¹ [4].

Значний внесок у бібліографію М. Грушевського у перше десятиріччя незалежності України зробили сучасні вітчизняні історики Б. Грановський та І. Гирич. Так, у 1991 р. Б. Грановський підготував біобібліографічну брошуру «Академік М. С. Грушевський: матеріали до бібліографії про життя і діяльність за 1914–1934 рр.» [1], де вмістив бібліографічні відомості про бібліографії академіка, видрукувані в українсько- та російськомовній емігрантській періодиці, а також газетах окупаційної доби (1941–1944 рр.), що тривалий час зберігалися у спецховищах.

¹A Historical Atlas of the Jewish People. From the time of the Patriarchs to the Present. General editor Eli Barnavi. English edition editor Miriam Eliav-Felldon. Cartography Mishel Opatowski. London: Hutchinson, 1992. XII, 299 p.; Исторический атлас еврейского народа со времен праотцев до наших дней / Под ред. Э. Барнави. Пер. с англ. В. Гопмана. М.: Книжники, 2014. 375 с.

У 1996 р. світ побачив біобібліографічний покажчик І. Гирича «Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА у м. Києві)» [8]. Видання складається з трьох частин: листи до М. Грушевського (індивідуальні й від установ), адресати листів М. Грушевського та візитні картки, з-поміж яких чимало матеріалів часів національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр.

Грунтовний біобібліографічний покажчик «Михайло Грушевський – перший президент України, академік» уклав Б. Грановський (Київ, 2001) [18]. Видання присвячено десятиріччю незалежності України та 135-літтю від дня народження М. С. Грушевського і містить літературу та документи за 1885–2000 рр. У вступній статті посібника автор-упорядник висвітлює історію «грушевськознавства», започатковану ще за життя академіка, називає найвідоміших дослідників цієї тематики. Покажчик містить чимало матеріалів революційної доби, зокрема промови, виступи, листи М. Грушевського.

У 2016 р. з нагоди 150-річчя від дня народження М. Грушевського фахівці бібліотеки Івано-Франківського національного науково-технічного університету нафти і газу та Запорізької наукової бібліотеки підготували покажчики «Михайло Грушевський – творець української державності» [19] і «Людина великого масштабу» [16]. Посібники висвітлюють основні видання творів М. Грушевського, літературу про його життя і наукову спадщину.

У пореволюційні роки, зокрема у міжвоєнний період, в еміграції П. Зленко започаткував укладання біобібліографічних видань на честь головнокомандувача армії Української Народної Республіки (УНР) С. Петлюри. Підготовлений П. Зленком біобібліографічний список «Симон Петлюра (матеріали для бібліографічного покажчика)» (Париж, 1939) [10] надрукувала Українська бібліотека Симона Петлюри в Парижі. Посібник містить насамперед книги, статті, спогади, нариси, описи, інформаційні замітки українською й іноземними мовами про С. Петлюру. Великий інтерес становлять повідомлення про українського отамана в іноземній пресі – німецькій, французькій, польській, російській. Наступний покажчик, присвячений С. Петлюрі, з'явився в середині ХХ ст. Його укладачами стали українські вчені з діаспори – Олег і Олександра Підгайні [34].

У незалежній Україні біобібліографічні видання, приурочені Отаману армії УНР побачили світ на початку ХХІ ст. – «Петлюра С. В. (1879–1926)» (Дніпропетровськ, 2007) [22] і «Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років» (Київ, 2015) [28]. До першого з названих сучасних посібників про С. Петлюру увійшли документи 1913–2007 рр. видання, а також література з книжкової колекції української діаспори з Канади (осередок Торонто), що зберігається у фондах Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки (нині м. Дніпро) (загалом 119 бібліографічних записів).

Матеріали другого покажчика містять 2704 описи і хронологічно висвітлюють діяльність С. Петлюри в розбудові Українських збройних сил та в обороні української державності, його погляди на зовнішню політику УНР [28].

Перший бібліографічний покажчик на честь одного з відомих учасників Української революції, члена Української демократично-хліборобської партії, автора політичної

концепції конституційної монархії в Україні, посла уряду Гетьмана П. Скоропадського до Австро-Угорщини (1918 р.) В'ячеслава Липинського підготувала А. К. Струтинська ще в 1932 р. [2: 286]. У 2007 р. з'явилися одразу три покажчики з нагоди 125-річчя від дня народження В. Липинського. Це покажчик Дніпропетровської обласної наукової бібліотеки «Липинський В'ячеслав Казимирович (17. 04. 1882 – 14. 06. 1931)», підготовлений за матеріалами Канадсько-Українського бібліотечного центру літератури при бібліотеці. Другий – «В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби (1882–1931)» (Київ, 2007), укладений фахівцями Публічної бібліотеки імені Лесі Українки. Видання містить бібліографію творів та літератури про життя і діяльність відомого історика, політика і дипломата. Третій покажчик «Ідеолог українського консерватизму» створено дослідниками Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського; світ його побачив у вигляді електронного видання. У 2012 р. до 130-річчя від дня народження В'ячеслава Липинського з'явилося ще два покажчика – «Я хочу, щоб була Україна» (Луцьк, 2012) фахівців бібліотеки Волинського національного університету імені Лесі Українки та «Добрий дипломат, справжній державний муж, великий український патріот» (Запоріжжя, 2012) дослідників Запорізького національного університету.

Праці відомих діячів українського національно-визвольного руху відображає покажчик «Бібліографія праць професора Д. І. Дорошенка за 1899–1942 рр.» (Прага, 1942), де описано його твори, що вийшли друком у революційну добу, та «Бібліографія творів Дмитра Донцова» (Вінздор, 1958), яку уклала П. Штепа. В останній також вказано актуальні й нині праці ідеолога українського інтегрального націоналізму, зокрема «Міжнародне положення України і Росії» (Київ, 1918), «Українська державна думка і Європа» (Львів, 1919). У 2014 р. співробітниками Львівської національної бібліотеки підготовлено біобібліографічний нарис, присвячений 130-річчю від дня народження Дмитра Донцова «Жити і бути всупереч усьому!» [9].

Наприкінці ХХ ст. дослідники української діаспори започаткували висвітлення заходами бібліографії особистості керівника Генерального Секретаріату УНР Володимира Винниченка. У 1989 р. Р. Маланчук за підтримки Української Вільної Академії Наук у США і Канадського інституту українських студій Альбертського університету підготував анотовану бібліографію «Володимир Винниченко» (Едмонтон, 1989) [5]. У першій частині посібника подано твори В. Винниченка, з-поміж яких – публіцистика революційної доби (статті, виступи, листи, доповідні записки, щоденник тощо). У другій частині – література про відомого письменника і голову уряду УНР. Цінність матеріалів покажчика ще й у тому, що у ньому представлено архів В. Винниченка, який знаходиться у Колумбійському університеті США, а також маловідому в Україні літературу державних, приватних і публічних бібліотек, наукових товариств і установ США та Канади.

У 1995 р. з нагоди відзначення 115-ї річниці від дня народження видатного українського письменника і політичного діяча опубліковано посібник «Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951)» (Харків, 1995). За своєю структурою видання подібне до покажчика Р. Маланчука, проте містить праці радянських авторів періоду «відлиги» і дослідників першої половини 1990-х рр., усього 865 бібліографічних записів [6].

У 2010 р. Кіровоградська обласна наукова бібліотека (нині м. Кропивницький) з нагоди 130-річчя від дня народження видатного уродженця свого регіону видала бібліографічний покажчик «Володимир Винниченко – письменник, філософ, публіцист, політик». Посібник складається з трьох частин: «Спадщина В. Винниченка» – це перелік художніх творів письменника, його щоденники, епістолярій, публіцистика, що розміщені у фондах бібліотеки; «Література про життя і діяльність В. Винниченка» – матеріали про життєвий та творчий шлях митця і громадсько-політичного діяча, наукові дослідження різних аспектів його літературної творчості, спогади про Винниченка тощо. Чимало представленої в покажчику літератури стосується революційної доби.

У 1996 р. опубліковано біобібліографічний покажчик на честь керівника Української Держави у 1918 р. – «Гетьман Павло Скоропадський (1873–1945)» (Київ, 1996) [7] Ганни й Івана Шовкоплясів, який містить праці самого П. Скоропадського та відкриває читачам нові й доступні на той час вітчизняні й зарубіжні видання, присвячені життєдіяльності визначного державного діяча. Загалом у покажчику представлено 330 бібліографічних записів, що охоплюють публікації 1918–1995 років.

Біобібліографічний посібник «Життя та діяльність Павла Скоропадського в українській історіографії 1991–2011 рр.» [3] (Київ, 2012) Ю. Булгакова і С. Павленка відображає матеріали конференцій, ювілейних збірників, дисертацій, статей і довідкових видань (усього 448 бібліографічних записів).

Фахівці Запорізької наукової бібліотеки і Державної бібліотеки України для юнацтва підготували покажчики з нагоди чергової річниці від дня народження П. Скоропадського: «Останній гетьман України. До відзначення 140-річчя від дня народження Павла Петровича Скоропадського (1873–1945)» (Запоріжжя, 2013) [23] та «Останній гетьман Української Держави Павло Скоропадський: до 140-річчя від дня народження великого гетьмана» (Київ, 2013) [24]. Видання містять матеріали, що висвітлюють різні етапи життя і діяльності П. Скоропадського.

Лише в період незалежності України побачили світ персональні покажчики на честь героя селянського повстанського руху в Центральних і Південних регіонах України, командувача Революційної повстанської армії України, анархіста – Нестора Махна – «Нестор Махно: реальність і міфи» та «Легендарний син Гуляйпілья» (Запоріжжя, 1999; 2014) [20, 15].

100-річчю українських національно-визвольних змагань у Придніпров'ї приурочено біобібліографічний покажчик Т. Цимлякової «Січеславщина в огні та бурі революції 1917–1921 рр.». До посібника увійшли окремі видання та публікації з книжкових збірників і періодичних видань за період від початку 1990-х років і до нинішнього часу. Матеріали покажчика містять біобібліографію визначних і водночас маловідомих в Україні діячів українського національного руху на Січеславщині, зокрема Д. Лисиченка, М. Кузьменка, Т. Романченка [31].

Невідомим або маловідомим героям визвольної доби, зокрема козакам-гайдамакам Холодного Яру на Черкащині, які боролися проти більшовиків і створили Холодноярську республіку (1918–1922 рр.), присвячений історико-краєзнавчий бібліографічно-фактологічний покажчик «Під зеленими шатами Холодного Яру: сторінками історії» (Черкаси, 2011) [25].

Важливими для досліджень, особливо в регіональному контексті, є покажчики, присвячені діячам Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). У 1997 р. НБУ імені Ярослава Мудрого опублікувала біобібліографічний нарис, присвячений Л. Бачинському – видатному політичному і громадському діячеві, одному з натхненників злуки ЗУНР і УНР, провідникові Українсько-руської радикальної партії, віце-президенту Української Народної Ради ЗУНР [26].

З нагоди 120-річчя від дня народження видатного національного героя – борця за незалежність України Є. Коновальця Львівська обласна універсальна наукова бібліотека видала біобібліографічний нарис «Провідник буремної доби. Євген Коновалець» (Львів, 2012) [27]. У 2015 р. бібліографи Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника підготували біобібліографічний покажчик, присвячений відомому українському бібліографу, видавцю, громадському і політичному діячу тієї доби Івану Калиновичу [11]. Варто зазначити, що бібліографію праць та літературу про видатних діячів та учасників визвольних змагань відображено у загальних та тематичних покажчиках «Українська революція і державність (1917–1920 рр.)» (Київ, 2001), «Українська Центральна Рада: сторінки історії» (Харків, 1999) та ін. [29, 30]. До ювілею УЦР вийшов бібліографічний покажчик «Українська Центральна Рада як чинник національної державності: до 100-річчя утворення УЦР» (Запоріжжя, 2017), один із розділів якого присвячено її діячам [30].

На сьогодні наукові співробітники відділу національної бібліографії Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського працюють над новим бібліографічним виданням «Українська революція і державність (1917–1921)», що охоплюватиме літературу, видану в період 2000–2018 рр. Бібліографічна база даних покажчика нині складається з понад 5 тисяч записів. Створює власну базу даних, присвячену Українській революції, й Національна історична бібліотека Україна. Наукові бібліотеки ВНЗ та обласні наукові бібліотеки готують книжкові виставки, бібліографічні посібники, що описують революційну добу переважно на красномовних матеріалах. Однак сучасні бібліографічні дослідження визвольних змагань революційної доби ще не охопили всієї палітри національних героїв та історії країв і регіонів, недостатньо інформації й про вже підготовлені покажчики.

Література

1. Академік М. С. Грушевський: матеріали до бібліографії про життя і діяльність за 1914–1934 рр. з українсько- та російськомовної еміграційної та окупаційної періодики 1914–1944 рр. Вип. 1 / Уклад. Б. В. Грановський; Голов. архів. управління при Кабінеті міністрів України. К., 1991. 25 с.
2. Білокінь С. І. Довідкова книга з культурної спадщини України: метабібліогр., зміст біогр. та ін. словників тощо: робочий зошит / НАН України, Центр культуролог. студій Ін-ту історії України. К., 2009. 514 с.
3. Булгаков Ю., Павленко С. Життя та діяльність Павла Скоропадського в українській історіографії 1991–2011 рр.: бібліографія / Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К.: Логос, 2012. 59 с.

4. Винар Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток: том 5 / Укр. іст. т-во, Міжнар. т-во ім. М. Грушевського, Фондація ім. О. Ольжича. К.; Львів; Париж; Нью-Йорк; Торонто: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 216 с.
5. Володимир Винниченко: анотована бібліогр. / Упоряд. В. Стельмашенко; Укр. Вільна Акад. Наук у США, Коміс. для вивчення і публікації спадщини Володимира Винниченка, Канад. ін-т укр. студій, Альберт. ун-т, 1989. 760 с.
6. Володимир Кирилович Винниченко (1880–1951): Бібліогр. покажчик / М-во культури та мистецтв України, Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків, 1995. 110 с.
7. Гетьман Павло Скоропадський (1873–1945): матеріали для бібліографії / Відп. ред. О. С. Онищенко; НАН України, Центр. наук. б-ка ім. В. І. Вернадського. К.: Бібл. вісн., 1996. 54 с.
8. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду № 1235 у ЦДІА у м. Києві) / Упоряд. І. Гирич; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Центр. держ. іст. архів України. К., 1996. 107 с.
9. Жити і бути всупереч усьому!: біобібліографічний нарис до 130-річчя від дня народження Д. Донцова / ЛОУНБ. Львів, 2013. 50 с.
10. Зленко П. Симон Петлюра: (Матеріяли для бібліогр. покажч.) / П. Зленко. Париж: Вид. Укр. б-ки ім. С. Петлюри, 1939. 70 с.
11. Іван Калинович (1884–1927): біобібліогр. покажчик / Уклад. Т. Ю. Кульчицька; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефанника. Львів, 2015. 94 с.
12. Ковальський М., Атаманенко А. Теоретичне обґрунтування грушевськознавства (До 70-ліття Любомира Винара) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 10. К., 2004. С. 30–41.
13. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України / НАН України, Ін-т історії України. К., 2007. Вип. 1. с. 205–220.
14. Кучабський В. Безручко М., Коновалець Є. Золоті ворота. Історія Січових Стрільців. 1917–1919 / Наук. т-во ім. Шевченка. Львів; Рочестер, 2004. 395 с.
15. Легендарний син Гуляйпілля: (до 125-річчя від дня народж. Нестора Івановича Махна): бібліогр. покажчик / Запоріз. обл. універс. наук. б-ка ім. О. М. Горького. Запоріжжя: ВАЛПІС, 2014. 115 с.
16. Людина великого масштабу: до 150-річчя від дня народж. Михайла Грушевського: бібліогр. покажчик / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. 56 с.
17. Макар Ю. І. До 75-річчя Любомира Романа Винара / Ю. І. Макар, А. Є. Атаманенко // Український історичний журнал. 2007. № 2. С. 225–229.
18. Михайло Грушевський – перший президент України, академік: біобібліографія, (1885–2000 рр.) / Уклад. Б. В. Грановський. К., 2001. 384 с.
19. Михайло Грушевський – творець української державності: (до 150-річчя від дня народження): бібліогр. рек. список / Івано-Франківськ. нац. наук.-техн. ун-т нафти і газу, Наук.-техн. б-ка, Інформац. бібліогр. відділ. Івано-Франківськ, 2016. 20 с.

20. Науковці України XX – XXI століть: метабібліографія / НАН України, Ін-т енциклопедичних досліджень. К., 2010. 476 с.
21. Нестор Махно: реальність і міфи: Бібліогр. покажч. / Запоріз. обл. універс. наук. б-ка. Запоріжжя, 1999. 20 с.
22. Петлюра С. В. (1879–1926): бібліографія / Дніпропетровськ. обл. універс. наук. б-ка. Дніпропетровськ, 2007. 13 с.
23. Останній гетьман України: до відзначення 140-річчя від дня народж. Павла Петровича Скоропадського (1873 – 1945): Бібліогр. покажчик / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2013. 26 с.
24. Останній гетьман Української Держави Павло Скоропадський: до 140-річчя від дня народж. велик. гетьмана: Бібліогр. покажч. / М-во культури України, ДЗ «Держ. б-ка України для юнацтва». К., 2013. 47 с.
25. Під зеленими шатами Холодного Яру: сторінками історії: Бібліогр.-фактогр. покажч. / Упр. культури Черкас. облдержадмін., Черкас. обл. універс. наук. б-ка ім. Т. Шевченка. Черкаси, 2011. 40 с.
26. Погребенник Ф. П. Лев Бачинський (1872–1930): Біобібліогр. нарис / Нац. парлам. б-ка України. К., 1997. 30 с.
27. Провідник буремної доби. Євген Коновалець: біобібліогр. нарис / Львів. обл. універс. наук. б-ка. Львів, 2012. 72 с.
28. Симон Петлюра на сторінках українських газет 1917–1920 років: матеріали до біобібліогр. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2015. 377 с.
29. Українська революція і державність (1917–1920 рр.): наук.-бібліогр. видання / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2001. 816 с.
30. Українська Центральна Рада як чинник національної державності: до 100-річчя утворення УЦР: бібліогр. покажчик / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2017. 114 с.
31. Цимлякова Т. Січеславщина в огні та бурі революції 1917–1921 рр. (до 100-річчя українських визвольних змагань): реком. бібліогр. покажчик / Дніпропетровськ. обл. універс. наук. б-ка ім. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія, Дніпропетровськ. нац. іст. музей ім. Д. І. Яворницького. Дніпро, 2017. 68 с.
32. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. Ч. 3: Матеріали до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905–1928 рр. / Всеукр. АН. К., 1929. 104 с.
33. Яценко О. М., Любовець Н. І. Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К., 2015. 469 с.
34. Pidhainy O. S., Pidhainy O. I. Symon Petlura. Toronto; New York: New Review Books, 1977. 71 p.
35. Wynar L. Mychajlo Hrusevs'kyj: biobibliographische quelle, 1866–1934. München, 1984. 68 s.

**BIOBIBLIOGRAPHIC INDEXES
TO THE HISTORY OF THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT
IN UKRAINE (1917–1921) AS A SOURCE FOR ENCYCLOPEDIA SCIENCE**

The study focuses on analyzing biobibliographic materials that concern outstanding figures of the Ukrainian Revolution (1917–1921) published in Ukraine and abroad in the 20th century. Particularly materials dedicated to V. Vynnychenko, M. Hrushevsky, S. Petlyura, P. Skoropadsky, V. Lypynsky. N. Makhno et al. The attention is paid to the importance of personal indexes as an integral part of the source database for the preparation of encyclopedic works, new historical researches, in particular regional ones.

Keywords: *historical bibliography, bibliographic guides, biobibliographic indexes, Ukrainian Revolution of 1917–1921, 19th – 20th centuries, V. Vynnychenko, M. Hrushevsky, S. Petlyura, P. Skoropadsky, V. Lypynsky. N. Makhno, Ukrainian nationhood.*

DOI <https://doi.org/10.37068/ue.2017.4>

ЖЕЛЕЗНЯК Микола

кандидат філологічних наук
директор Інституту енциклопедичних досліджень НАН України

ІЩЕНКО Олександр

кандидат філологічних наук
заступник директора з наукової роботи
Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

УКРАЇНСЬКІ РЕГІОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ: ЗНАЧЕННЯ, ФУНКЦІЇ, ПРОБЛЕМИ

У дослідженні автори пропонують розуміння сутності регіональної енциклопедистики, висвітлюють значення регіональних енциклопедій для суспільства, функції, які вони в ньому здатні виконувати. Запропоновано загальну характеристику українських регіональних енциклопедій, порушено найважливіші питання, пов'язані з їх творенням.

Ключові слова: українська енциклопедистика, регіональні енциклопедії, національні енциклопедії, універсальні енциклопедії, регіони України.

За характером довідкової інформації енциклопедичні видання поділяють на загальні (універсальні), галузеві та спеціалізовані (вузькотематичні, персональні) й регіональні [4: 9]. Прикметною особливістю регіональних енциклопедій є їхня красназавча тематика, адже мета створення таких видань – подання інформації про той чи інший край держави, а іноді й кількох держав (як, скажімо, у випадку з «Енциклопедичним словником Лемківщини»), формування чіткого образу й уявлення про нього, зображення колориту регіону з його виразними особливостями.

Розлоге фахове визначення терміна «регіональна енциклопедія» знаходимо в кандидатській праці М. Ряховської: «регіональна енциклопедія – це довідкове видання, що містить у вигляді статей загальний звід упорядкованих, систематизованих, концептуально організованих відомостей зі всіх чи окремих галузей знань і практичної діяльності, присвячених визначеній адміністративно-територіальній одиниці (з урахуванням територіальних змін у часі)» [3: 20]. Звичайно, територія як одиниця часто стає об'єктом дискусій, оскільки межі сучасних адміністративно-територіальних утворень не збігаються з поділом попередніх часів, а ще більше – попередніх епох.

Виділення регіональних енциклопедій в окремий тип відбувається передусім опозитивно до універсальних (загальних) енциклопедій національного характеру. З погляду призначення, функцій, ролі, яку виконують енциклопедії в суспільстві загалом, регіональна енциклопедистика має не менш важливе значення, ніж національна. До того ж регіональні енциклопедії часто слугують своєрідним підґрунтям для створення універсальних національних енциклопедичних видань.

Як відомо, національна енциклопедистика покликана систематизувати й поширювати в суспільстві знання про націю, державу – її природу, культуру, традиції, звичаї, мову, господарство, науку, мистецтво, спорт, державні інституції, відомих людей тощо [5: 6]. Систематизацію відомостей про націю у вигляді енциклопедично-довідкової літератури можна здійснювати узагальнено, універсально, всебічно, комплексно, синтетично. Власне, йдеться про методи створення загальних енциклопедій. З іншого боку, інформацію про націю можна подавати вузькоспеціалізовано, диференційовано, поаспектно, тематично. Такий підхід забезпечує укладання довідкового матеріалу, підвищує його інформаційну насиченість, коефіцієнт довідковості, аналітичність. Один із аспектів, відповідно до яких можна систематизувати знання про державу саме таким шляхом, є територія, тобто територіальна диференціація країни відповідно до адміністративно-територіального, етнографічного чи географічного принципів.

Отже, регіональні енциклопедії є результатом вивчення й систематизації знань про певну територію. Вони є цінними як для всього українського суспільства, так і для його частини, особливо тієї, для якої той чи інший регіон є рідним краєм. Іншими словами, регіональна енциклопедистика відіграє важливу інформаційну роль у житті суспільства як окремого регіону, так і України загалом.

І регіональні, і національні енциклопедії мають велике значення в суспільстві й державі, зокрема для:

- інтелектуального розвитку суспільства, піднесення престижу інтелекту, знань, освіченості;
- культурно-духовної еволюції народу;
- формування й утвердження національної свідомості, відтворення історичної пам'яті українського народу, створення й захисту національного інформаційного простору держави;
- для витворення й розвитку єдиної політичної нації, що нині особливо актуально з огляду на боротьбу українців за територіальну цілісність держави.

У цілому усвідомлення великого значення регіональних енциклопедій для розвитку держави стосується не лише їх укладачів, енциклопедознавців, науковців, інтелігенції, а й представників вищих органів державної влади. Прикладом цього слугує постанова Кабінету Міністрів України № 789 від 10. 06. 2002 «Програма розвитку краєзнавства наперед до 2010 року». Ця програма прикметна для нас тим, що вона спонукала розвиток регіональної енциклопедистики: саме в зазначений період вийшло чимало українських регіональних енциклопедій. Варто додати, що краєзнавчі дослідження сприяли розвитку регіональної енциклопедистики не лише в Україні, а й у сусідніх державах – див., напр.: [2: 38]. Станом на сьогоднішній день в Україні, на жаль, не існує державних програм, відповідно до яких можна було б говорити про сучасний розвиток регіональної енциклопедистики на державному рівні.

В регіональній енциклопедистиці об'єктом уваги укладачів виступає локальність (тобто територія / край / регіон), а предметом – той чи інший аспект локальності, наприклад, історія краю, його природа, господарство, культура, демографія, персоналії тощо, або ж всі основні аспекти сукупно – універсально. Питання регіональної локальності сьогодні неабияк актуальне, зокрема з погляду нинішньої боротьби України за цілісність і соборність. Привернення уваги до регіонів, які нині тимчасово окуповані, зокрема й шляхом прирощення нових знань через створення про них нових енциклопедичних видань, повинне мати помітне місце в інформаційній боротьбі за цілісність держави.

Саме регіональна енциклопедія є тим форматом подання науково-довідкової інформації, що має порушувати питання історичних коренів регіонів, їх входження в Українську Державу, роль регіонів в утвердженні українського народу на різних етапах історичного розвитку, починаючи з найперших.

Питання історичних коренів регіонів України має й інший проблемний аспект. Йдеться про принципи виділення того чи іншого регіону, коли створюється та чи інша регіональна енциклопедія. Адже в одних енциклопедіях кордони регіону мають чітке означення, в інших – ні. Наприклад, енциклопедичний довідник «Чернігівщина», хоч і опублікований у 1990-му році, проте висвітлює той регіон, кордони якого більш актуальні для Чернігівщини 1890-х років, тобто Чернігівської губернії. Тому сучасні та історичні регіони, кордони регіонів в цілому є актуальними науковими проблемами не лише для істориків чи географів, а й фахівців енциклопедичної справи.

Перші регіональні енциклопедії почали з'являтися в Україні у 1980-х роках. Йдеться, зокрема, про видані головною редакцією УРЕ енциклопедичні довідники «Київ» (1981), «Чернігівщина» (1990), «Полтавщина» (1992). Енциклопедичний характер регіонального спрямування мали й збірки матеріалів про окремі повіти й землі, які спершу видавалися в діаспорі, наприклад, «Підгасцька земля» (1980), «Лемківщина: земля, культура, історія» в 2-х томах (1988); а також серійні публікації на кшталт «Пам'ятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» в 4-х томах (1983–1985), «Історія міст і сіл УРСР» в 26 томах (1967–1974). Однією з перших регіональних праць, яку вважаємо прообразом регіональних енциклопедій, є збірник статей «Карпатська Україна» (1939) [1: 135].

Українські регіональні енциклопедичні видання різноманітні за численними ознаками. Однак з погляду функцій і значення для регіону їх можна поділити на дві великі групи – власне регіональні й частково регіональні. *Власне регіональні енциклопедії* вирізняються передусім тим, що вони забезпечують створення чіткого образу й уявлення про регіон, показують виразні особливості, відтворюють його колорит. Це зазвичай універсальні видання, що охоплюють різноманітні тематичні напрями – від історії й фізико-географічних характеристик регіону до визначних персоналій. Цю групу регіональних енциклопедій можна також поділити на дві підгрупи – енциклопедії про регіональні території (адміністративні, етнографічні, промислові) та енциклопедії про населені пункти (міста обласного й районного значення, містечка). Закономірно, що власне регіональні енциклопедично-довідкові видання часто є багатотомними. Серед видань цього типу виділимо:

- «Валківська енциклопедія» у 4 томах (2000–2013);
- «Енциклопедичний словник Лемківщини» (2013);
- «Енциклопедія Бердянська» у 4 томах (2013–2017);
- «Енциклопедія Коломийщини» у 14 томах (1996–1997);
- «Енциклопедія Криворіжжя» у 2 томах (2005);
- «Енциклопедія Львова» у 4 томах (2007–2012);
- «Енциклопедія Сумщини» в 3 випусках (1998–1999);
- «Івано-Франківськ: Енциклопедичний словник» (2010);
- «Київ: Енциклопедичний довідник» (1981–1986);
- «Крымскотатарская энциклопедия» у 2 томах (1993–1995);
- «Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004» (2004).
- «Малий енциклопедичний словник Корсунщини» у 2 томах (2003–2004);
- «Полтавіка: Полтавська енциклопедія» у 12 томах;
- «Прилуччина: енциклопедичний довідник» (2007);
- «Слобідська Україна» (1994);
- «Тернопільський енциклопедичний словник» у 4 томах (2004–2010);
- «Полтавщина: Енциклопедичний довідник» (1990);
- «Харківщина: Енциклопедичний словник» (2014);
- «Черкащина: Універсальна енциклопедія» (2010);
- «Чернігівщина: Енциклопедичний довідник» (1990).

Кожна з цих праць – це збагачення знань про той чи інший край або місто.

Власне регіональними енциклопедіями є й ті, що присвячені одній окремій, але репрезентативній темі, тобто такій, висвітлення якої є достатнім для формування певного образу про регіон. Наприклад:

- «Визначні пам'ятки Києва: енциклопедичний довідник» (2004);
- «Діячі культури і науки Лемківщини» (2000);
- «Енциклопедія Закарпаття: Визначні особи ХХ століття» (2007);
- «Енциклопедія мистецтва Полтавщини» у 2 томах (2014–2015);
- «Морская энциклопедия Одессы» (2012);
- «Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник» (2003).

Власне регіональні енциклопедії вирізняються й тим, що, окрім загальних сфер знань (природа, культура, звичаї і традиції, господарство тощо), висвітлюють об'єкти, явища, персони суто регіонального рівня і значення, зокрема: місцеві пам'ятки природи; пам'ятники, пам'ятні знаки й обеліски; міські, районні чи обласні організації, спілки, музеї, школи, з'їзди, олімпіади тощо; видатні особи регіонального рівня або категорії осіб регіонального значення. Тобто це все те, що можна знайти в регіональних енциклопедіях, а в національних – ні або вибірково, не послідовно.

Отже, основний критерій власне регіональних енциклопедій – це відтворення специфіки регіону. Кожен регіон вирізняється чимось своїм. Приміром, Східні й Південні регіони країни закономірно вважають промисловими центрами, тому господарча тематика – одна з найактуальніших у представленні цих земель регіональними енциклопедіями.

Частково регіональні енциклопедії лише формально репрезентують регіон без відтворення його особливостей і загальної специфіки. Яскраві приклади: «Православная

енциклопедія *Харьковщины*» (2009), «Флора Українських Карпат: енциклопедія» (2015). Це здебільшого вузькоспеціалізовані енциклопедично-довідкові видання, які презентують окрему сферу чи галузь знань; регіон у таких випадках лише виконує функцію обмеження авторського фокусу уваги. Серед таких ціла низка видань культурно-мистецького профілю, як-то: «Літературно-мистецька енциклопедія Кіцманщини» (1991), «Літературна Харківщина» (1996), «Митці Рівненщини» (1997), «Літературно-мистецька та наукова Зборівщина» (1998), «Діячі історії, науки і культури Закарпаття» (1999), Одеська: *Поэтическая энциклопедия*» (1999), «Літературно-мистецька Вижниччина» (2001) тощо.

Загальний аналіз регіональних енциклопедичних видань дозволив виділити такі тенденції. Власне регіональні енциклопедії присвячені областям, етнографічним краям, районам або населеним пунктам (містам). Частково регіональні енциклопедії – окремим галузям знань, причому можна говорити, що на рівні енциклопедій знання представлені виданнями переважно гуманітарного циклу. Регіональні енциклопедії про природничі науки, інженерні дисципліни, промислові галузі тощо – лишаються прогалиною. Проте варто розуміти, що галузеві регіональні енциклопедії виконують не лише інформативну функцію, а й науково-розвивальну, тобто поява таких енциклопедій – крок уперед у розвитку певної галузі знань.

Далеко не всі адміністративно-територіальні регіони України, етнографічні краї, великі міста (обласні центри) представлені у форматі енциклопедій; причому окремі території висвітлені кількома енциклопедіями, інші – жодною. У більшості регіональних енциклопедій особливості регіонів, їхню специфіку зображено через окремі тематичні напрями; зовсім небагато є видань, які представляють регіон цілісно, універсально, висвітлюючи широкий спектр тематичних напрямів.

Усі регіональні енциклопедії (і не лише регіональні) можна поділити на такі, що видаються за державної підтримки, це передбачає створення спеціального колективу фахівців, і такі, що готуються однією, кількома чи колективом зацікавлених осіб-ініціаторів і виходять друком за приватні кошти чи гроші спонсорів. З одного боку, начебто добре, що є зацікавлені особи. Проте видання, виконані аматорами, часто-густо лише формально (за титульною назвою) належать до енциклопедичних видань, а насправді є публікаціями, які за своїми ознаками не можна віднести до енциклопедій (це довідники чи збірники красномовних нарисів).

Регіональні енциклопедії кожен автор чи авторський колектив створює за своєю методикою. Це, з одного боку, надає оригінальності таким книгам, а з іншого – породжує методичні помилки та безсистемність у принципах укладання і критеріях відбору видань цього типу. Тому вважаємо актуальним завданням для українських енциклопедистів підготовку основних принципів, якими варто керуватися, укладаючи регіональні енциклопедії, та визначення критеріїв, відповідно до яких видання може вважатися регіональною енциклопедією. Це сприятиме уніфікації таких видань, надаватиме їм чіткого енциклопедичного статусу, регіонального характеру, виразної систематизації знань про регіони України, зручного пошуку як самих видань, так й інформації в них, отже, розвитку української енциклопедичної справи загалом.

Оскільки і регіональні, і національні енциклопедії є справою державного значення, переконані в тому, що вихід таких видань у світ має відбуватися в координації з відповід-

ними органами чи інституціями, які б здійснювали фахову експертизу енциклопедій – концепції видання, його словника, форми й змісту статей; і на основі такої експертизи робили б висновок щодо відповідності видання статусу енциклопедії і якої саме – регіональної, галузевої, універсальної. Інститут енциклопедичних досліджень відкритий для співпраці з видавництвами й авторськими колективами в напрямку надання теоретичної чи методичної допомоги у підготовці енциклопедій або експертної їх оцінки.

Насамкінець, важливою справою в розвитку регіональної енциклопедистики може бути створення окремого ресурсу в мережі Інтернет, на якому б висвітлювалася інформація про вихід енциклопедій, початок роботи над новими проектами, виставлялися принаймні електронні копії українських регіональних енциклопедій і таке інше. Без сумніву, це корисно і для користувачів довідкових видань, і для дослідників, які займаються вивченням регіональної енциклопедистики, і для укладачів майбутніх видань, які б мали безперешкодну можливість ознайомитися з досвідом підготовки видань такого типу.

Література

1. Железняк М. Г. Энциклопедии Украины. История и современность. Материалы 13 Международного семинара «Украинскими дорогами Санкт-Петербурга». Нежин; СПб., 2013. С. 130–138.
2. Корочкина А. История и перспективы развития российской региональной энциклопедистики // Енциклопедичний вісник України. 2015. Вип. 6–7. С. 38–42. DOI <https://doi.org/10.37068/evu.6-7.8>.
3. Ряховская М. А. Региональные энциклопедии России: история и современные тенденции развития. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Челябинск, 2013. 24 с.
4. Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки й перспективи / НАН України; Ін-т енциклопедичних досліджень. К.: Академперіодика, 2015. 252 с.
5. Яцків Я. С., Железняк М. Г. Вступ // Наука України у світовому інформаційному просторі. Вип. 12: Енциклопедичний простір України / НАН України. К.: Академперіодика, 2015. С. 5–8.

REGIONAL ENCYCLOPEDIAS IN UKRAINE: IMPORTANCE, FUNCTIONS, ISSUES

The research presents an understanding of the essence of regional encyclopedias publishing, its role and significance for society. The general characteristics of Ukrainian regional encyclopedias are given; issues on regional encyclopedias classification are raised; methodology for regional encyclopedias compilation are discussed.

Keywords: *Ukrainian encyclopedia science, regional encyclopedias, national encyclopedias, universal encyclopedias, regions of Ukraine.*

ІЩЕНКО Олександр

кандидат філологічних наук

заступник директора з наукової роботи

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

СПРОБА КІЛЬКІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ (ЗА ДАНИМИ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ БАЗИ «КОРПУС ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ»)

У дослідженні схарактеризовано кількісний аспект регіональних енциклопедичних видань. Простежено кількість регіональних енциклопедій відповідно до областей України та років їхньої появи. Зроблено висновок про доволі велику кількість регіональних енциклопедій в Україні, однак лише незначний відсоток з них виконують функцію створення цілісного образу про регіон (область).

Ключові слова: регіональні енциклопедії, області України, обласні центри, аматорська енциклопедистика, професійна енциклопедистика.

Одне з провідних завдань національної енциклопедистики – представлення кожного регіону України в енциклопедичному форматі. Така необхідність обґрунтована тим, що наявність у регіоні власної енциклопедичної «візитівки», як зазначають фахівці, є однією з важливих умов розвитку регіональних наукових досліджень [3: 271]. До того ж цілісне охоплення України регіональними енциклопедіями означає сприяння інтелектуальному, культурному, духовному розвитку не лише регіонів, а й держави загалом.

Гадаємо, ідея того, щоб кожна адміністративно-територіальна область, обласний центр були висвітлені окремими ґрунтовними енциклопедичними виданнями – і універсального, і галузевого характеру, є правильною з багатьох причин. Сутність регіональної енциклопедії полягає в тому, що вона забезпечує формування цілісного образу про той чи інший регіон нашої держави. До того ж, як стверджує С. Лісіна, образ регіону створюється вже на підставі власне факту про наявність чи відсутність регіональної енциклопедії. А умовами створення регіональної енциклопедії професійного рівня є наявність наукового потенціалу, політичної волі та соціального замовлення [3: 272].

На сьогодні репертуар української регіональної енциклопедистики складається з низки видань, присвячених областям, столиці, іншим великим містам, містечкам, районам, районним центрам, промисловим чи етнографічним краям. Основу таких видань

формує краєзнавчий матеріал. Щоправда, не всі області й обласні центри можуть похвалитися власними енциклопедіями. У зв'язку з цим важливим напрямом діяльності енциклопедознавців вважаємо, по-перше, аналіз регіонів, земель, історичних країв, територій на предмет того, які з них є пріоритетними на підставі різних чинників для висвітлення якісними енциклопедичними виданнями; по-друге – критичне вивчення вже наявних регіональних енциклопедично-довідкових видань, з'ясування того, наскільки вони відповідають функції забезпечення важливої інформації регіонального змісту й, відповідно, яке значення мають для регіону.

Метою нашого дослідження є встановлення широти охоплення регіонів України енциклопедичними виданнями. Вибіркою енциклопедичної літератури слугує бібліографічна база Інституту енциклопедичних досліджень НАН України «Енциклопедичні видання України» [1], зокрема розділ у ній – «Регіональні енциклопедичні видання» [6], де зібрано паспортизацію українських регіональних енциклопедій, енциклопедичних словників та енциклопедичних довідників.

Відповідно до цієї бази українська регіональна енциклопедистика налічує близько 100 енциклопедично-довідкових праць (ресурс постійно поповнюється паспортизацією нових видань). Загальний розподіл таких видань за областями представлено в табл. 1. Варто зауважити, що, крім видань, які корелюють з областями, існують також і такі, що присвячені українським землям за межами держави. Серед них, зокрема, «Енциклопедичний словник Лемківщини» – про українську етнічну територію в межах Польщі та «Зелений Клин: енциклопедичний довідник» – про землю, заселену українцями в Приамур'ї (Російська Федерація), краєзнавчий словник «Пряшівщина» – про українську етнічну територію в Північно-Східній Словаччині. Окрім цього, опубліковано кілька українських видань, де подано інформаційні довідки про регіони світу (країни) – їх віднесено до категорії регіональних енциклопедій, оскільки в найширшому значенні об'єктами уваги регіональних енциклопедій, згідно з визначенням Л. Петровської [5: 5], є регіони різного рангу – континент, країна, її землі, міста.

Як видно з табл. 1, всі регіони (області) України представлені тими чи іншими енциклопедично-довідковими виданнями. Лідером серед них за кількістю відповідної літератури є Черкащина. Щоправда, з цього приводу варто зазначити таке: із 16 видань 13 представляють одну серію під назвою «Черкаський край в особах 1941—2001», яку підготував М. Бушин, можемо вважати за одне серійне видання; у такому разі Черкащина має 4 енциклопедичні видання, а не 16. Сімома виданнями представлено Полтавську область, хоча три з них належать до спільного видання – «Звід пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАН України. Київська область презентована 6 виданнями, при цьому всі вони присвячені Києву.

Незважаючи на доволі велику кількість регіональних енциклопедичних видань і відгуки окремих учених (див. – [4: 149]) про цей факт як про унікальний за своєю повнотою й різноманітністю комплекс довідкової інформації про регіони країни, було б некоректно назвати повний перелік таких видань здобутком (саме у значенні успішних досягнень) української регіональної енциклопедистики, оскільки істотна частина відповідних праць – невисокої якості, не відповідають статусу енциклопедії, а деякі навіть набули сумнівної слави. Наприклад, видання «Черкащина: Універсальна енциклопе-

дія», автором-упорядником якого є В. Жадько, попри висунення його Національною спілкою краєзнавців України на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки, було звинувачено у плагіаті.

Табл. 1: Кількісний розподіл українських регіональних енциклопедично-довідкових видань за областями

Області	Кількість видань
Черкаська	16
Полтавська	7
Київська	6
Харківська	6
Закарпатська	5
Дніпропетровська	4
Львівська	4
Сумська	4
Чернігівська	4
Рівненська	4
АР Крим	3
Миколаївська	3
Одеська	3
Тернопільська	3
Запорізька	3
Житомирська	2
Івано-Франківська	2
Чернівецька	2
Волинська	1
Вінницька	1
Донецька	1
Кіровоградська	1
Луганська	1
Херсонська	1
Хмельницька	1

З погляду презентації регіону, створення цілісного образу про його минуле й сучасне у всіх вимірах найважливішими виданнями є саме енциклопедії (а не енциклопедичні словники чи довідники) універсального характеру про область і обласний центр, до того ж підготовлені фаховими колективами.

Констатуємо, що універсальних фахових (некомерційних і неаматорських) енциклопедичних видань, присвячених областям й обласним центрам, – лише кілька (див. табл. 2 і 3). Незважаючи на те, що окремі з них – енциклопедичні словники й довідники, за методичними засадами підготовки, принципами укладання тощо вони заслуговують на високий статус енциклопедичного видання.

Табл. 2: Обласні енциклопедичні видання універсального характеру

Області	Кількість видань
Полтавська	2
Тернопільська	1
Харківська	1
Чернігівська	1

Перелічимо універсальні енциклопедичні видання про області (подаємо за хронологічним принципом):

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького (К., 1990);
2. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького (К., 1992),
3. Тернопільський енциклопедичний словник: У 4-х т. / Гол. ред. Г. Яворський (Тернопіль, 2004–2010),
4. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: У 12 т. / Гол. ред. О. Білоусько (Полтава, 2009–2015),
5. Харківщина: Енциклопедичний словник / Гол. ред. С. Посохов (Х., 2014).

Відзначимо також наявність видання про частину Дніпропетровської області – Енциклопедія Криворіжжя. У 2 т. / Укл. В. Бухтіяров, В. Балакін, О. Степаненко та ін. (Кривий Ріг, 2005).

Існує кілька довідкових видань, присвячених Житомирській, Запорізькій, Харківській, Донецькій і Луганській областям, утім віднесення яких до офіційних «візитівок» регіонів, вважаємо, буде перебільшенням. Це, зокрема:

1. Донетчина = Donetsk region: справочное издание в 2-х т. / Сост. А. Бразовская и др. (Луганск, 2012);
2. Цікава Житомирщина: ілюстрована туристична енциклопедія у 4 т. / Укл. Г. Мокрицький (Житомир, 2014);
3. Запорізька область: природа, історія, архітектура, культура, економіка. Ілюстрована енциклопедія / Гол. ред. Є. Червоненко (Запоріжжя, 2006);
4. Запорожская область: Иллюстрированная энциклопедия в 2-х т. / Гол. ред. В. Березовский (Запорожье, 2004–2006);
5. Луганщина = Luhansk region: справочное издание / Сост. И. Бразовский и др. (Луганск, 2012);
6. Харьковщина = Kharkiv region: справочное издание / Сост. И. Бразовский и др. (Луганск, 2012).

Ось перелік фахових енциклопедичних видань про обласні центри (подаємо за хронологічним принципом):

1. Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького (К., 1981–1986);
2. Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004: Ілюстрована енциклопедія / Укл. Г. М. Урсол та ін. (Кіровоград, 2004);
3. Тернопільський енциклопедичний словник: У 4-х т. / Гол. ред. Г. Яворський (Т., 2004–2010).

4. Енциклопедія Львова: У 4-х т. / За ред. А. Козицького та І. Підкови (Л., 2007–2012);
5. Популярна енциклопедія Львова: історія, культура, людина, місто / Укл. О. Ольсич (Л., 2009);
6. Івано-Франківськ: Енциклопедичний словник (Івано-Франківськ, 2010).

Табл. 3: Енциклопедичні видання універсального характеру про обласні центри

Області	Кількість видань
Львівська	2
Київська	1
Івано-Франківська	1
Кіровоградська	1
Тернопільська	1

Універсальні енциклопедичні видання про області й обласні центри складають близько 20 % зі всієї сукупності аналізованих праць. Саме ці енциклопедії, енциклопедичні словники й довідники становлять основу української регіональної енциклопедистики. Інший масив видань присвячено дрібнішим регіонам (районам і районним центрам), окремим галузям діяльності (зокрема культурі, історії, літературі, образотворчому й театральному мистецтву, господарству, освітній, бібліотечній справі, релігії) та відомим у регіонах особистостям; переважну більшість таких видань можна означити терміном «аматорська енциклопедистика». Окремо варто згадати видання, присвячене кримським татарам, – «Крымскотатарская энциклопедия» у 2 томах (Симферополь, 1993–1995). Подібні видання, тобто такі, що мають етнічний компонент і презентують окремий корінний народ, його історію, традиції, звичаї й культуру, енциклопедознавці кваліфікують національно-регіональними [7: 4]. Додамо також, що віднедавна створено редакційні колегії енциклопедичних проєктів, які поки що не опублікували своїх видань (тому в статистичному аналізі їх не враховано), проте робота над їх підготовкою продовжується. Серед таких – «Волинська універсальна енциклопедія», ініційована Волинською обласною радою, та «Енциклопедія Хмельниччини» («Енциклопедія Поділля»), підготовкою якою займається Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців. Готується також «Енциклопедія Буковини».

Кількісне вивчення репертуару регіональних енциклопедій було б неповним без вивчення хронологічної характеристики. Відповідно до зазначеної вище бібліографічної бази найпершим виданням енциклопедичного характеру про регіони України є «Історія міст і сіл Української РСР» у 26 томах (К., 1968–1973), яке описує всі області країни. За словами А. Комської, це видання вплинуло на подальший хід розвитку регіональних досліджень в Україні [2: 12]. Найпершим же енциклопедичним виданням про місто є вже згаданий «Київ. Енциклопедичний довідник» (К., 1981), а про область – «Чернігівщина. Енциклопедичний довідник» (К., 1990). Загальну кількісну картину появи енциклопе-

дично-довідкових видань за роками показано на рис. 1, на якому видно, що період активного друку відповідної літератури починається на початку 2000-х років. Найбільше ж видань опубліковано у 2007 році (10).

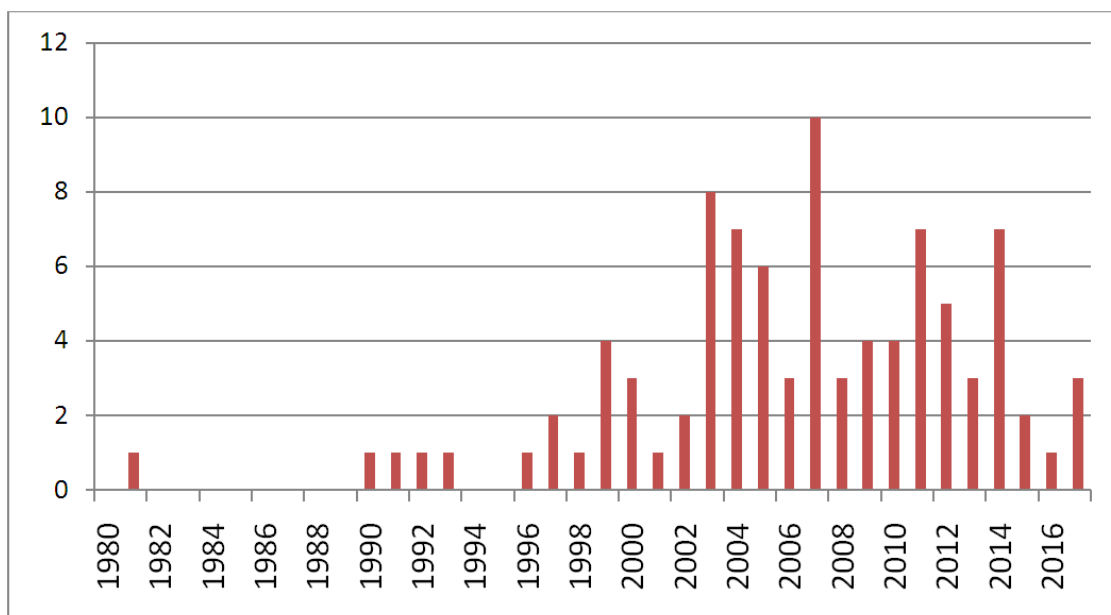

Рис. 1: Поява регіональних енциклопедичних видань (за роками)

Зазначимо, що україністика володіє й виданнями довідкового характеру більш раннього періоду, які можна назвати прообразом регіональних енциклопедій. Таким, зокрема, вважають збірник статей «Карпатська Україна» (1939). Хоча корені довідкової літератури сягають ще 18 ст.: у своїй статті П. Чалий характеризує працю митрополита Київського й Галицького Є. Болховитінова «Историческое, географическое и экономическое описание Воронежской губернии» (1880) як одне з найперших регіональних видань, спільне для української та російської енциклопедистики [8: 3].

У 2017 році опубліковано 4 видання, а саме:

1. Енциклопедія освіти Хмельниччини / Гол. ред. В. Берека (Хмельницький, 2017);
2. Звід пам'яток історії та культури України: Закарпатська область (К., 2017);
3. Звід пам'яток історії та культури України: Сумська область (К., 2017);
4. Энциклопедия Бердянска. Т. 4: Ежегодник–2017 / Гол. ред. В. Михайличенко (Мелитополь, 2017).

Отже, незважаючи на велику кількість регіональних енциклопедично-довідкових видань, комплексне представлення більшості українських регіонів, формування цілісного уявлення й образу про них не забезпечено. До того ж характерною ознакою української регіональної енциклопедистики є превалювання аматорського рівня енциклопедично-довідкового книговидання над професійним, чим і зумовлена велика кількість регіональної довідкової літератури.

Література

1. Корпус енциклопедичних видань України: бібліографічний онлайн-покажчик / Укл. М. Железняк, О. Іщенко та ін.; Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. К., 2016. <http://corpus.encyclopedia.kyiv.ua>.
2. Комська А. Регіональні енциклопедії України: стан та перспективи видання // Бібліотечна планета. 2004. № 4. С. 11–15.
3. Лісіна С. Інтеграція інформаційних ресурсів через регіональні енциклопедії // Матеріали 5 Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство 2016» / Національний університет «Львівська політехніка». Л.: Вид-во Львів. політехніки, 2016. С. 271–272.
4. Лісіна С. Львівські регіональні енциклопедії: проблеми та перспективи розвитку // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер.: Історія. Тернопіль: ТНПУ, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 149–154.
5. Петровская Л. Классическая энциклопедия: базовые технологии и методика // Вопросы энциклопедистики. Вып. 6. 2017. С. 5–13.
6. Регіональні енциклопедії, енциклопедичні словники й довідники // Корпус енциклопедичних видань України: бібліографічний онлайн-покажчик / Укл. М. Железняк, О. Іщенко та ін.; Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України. К., 2016. URL: <http://corpus.encyclopedia.kyiv.ua/regional-encyclopedias>.
7. Саитов У. Современная российская региональная энциклопедистика, особенности ее становления и пути развития // Материалы Всероссийской научно-практической конференции «Исторический опыт, актуальные проблемы развития российской региональной энциклопедистики». Уфа: Башкирская энциклопедия, 2012. С. 4–9.
8. Чалый П. Строка в энциклопедии. Краеведческий поиск в русско-украинском пограничье // Українська енциклопедистика. Матеріали Третьої міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М. Железняка. К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. С. 37–42. DOI <https://doi.org/10.37068/ue.2013.22>.

AN ATTEMPT OF QUANTITATIVE ANALYSIS OF UKRAINIAN REGIONAL ENCYCLOPEDIAS (BASED ON THE CORPUS OF UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS)

The study describes the quantitative aspect of regional encyclopedic publications in Ukraine. The number of regional encyclopedias was learned in correlate to the regions of Ukraine and years of their appearance. It is concluded fairly large number of regional encyclopedias in Ukraine, but only a small percentage of them perform the function of creating a holistic image of the region (region).

Keywords: regional encyclopedias, regions of Ukraine, regional centers, amateur encyclopedia publishing, professional encyclopedia publishing.

МАРЦІНКОВСЬКИЙ Ігор

кандидат медичних наук

доцент кафедри теоретичних основ олімпійського та професійного спорту
Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова

«ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК МИКОЛАЇВЩИНИ»: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

Розглянуто історію створення та методологію написання «Шевченківського енциклопедичного словника Миколаївщини» – оригінального енциклопедичного видання з краєзнавчого шевченкознавства, де на прикладі шевченкознавчих студій висвітлено нерозривний різноплановий історико-культурний зв'язок Миколаївщини зі всією Україною.

Ключові слова: Т. Шевченко, енциклопедія, енциклопедичний словник, Миколаївщина.

Енциклопедії як науково-довідкові видання з різних галузей знань набули популярності серед сучасників як джерело швидкого отримання компактної й важливої інформації, а для національних енциклопедій – це можливість представити відомості про історію, розвиток та досягнення з усіх спектрів культури народу його мовою. Історія появи іменної «Шевченківської енциклопедії» розпочалася зі створення двотомного «Шевченківського словника» (1978) – першого енциклопедичного видання, присвяченого біографії й творчості однієї особи на терені колишнього СРСР [6]. Вихід «Шевченківського словника» був нелегким. Із черговою хвилею репресій проти українських діячів культури на початку 1960-х і напередодні 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка з ініціативи шевченкознавців і письменників Ленінграда (тепер С.-Петербург), зокрема П. Жура, І. Айзенштока, виникла ідея підготувати «Шевченківську енциклопедію». Роботу над нею розпочав Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (на той час – АН УРСР) спільно з науковцями України та зарубіжжя. Проте тодішня компартійна система не дозволила видати в СРСР першу персональну енциклопедію, бо коли секретарю ЦК КПРС, ідеологу партії М. Суслову доповіли, що в Україні готується «Шевченківська енциклопедія», а пушкінської і лермонтовської немає, той заборонив, вважаючи її енциклопедією націоналізму («хохлам хватит и словаря»). Щоб не втратити можливість публікації енциклопедичного видання, редактори погодилися перетворити «Енциклопедію» на «Шевченківський словник» у 2-х томах та змушені були погодитися на низку деформацій у статтях, зумовлених радянсько-комуністичним ідеологічним диктатом. Після здобуття Україною незалежності у

1991 р. зразу ж постало питання створення «Шевченківської енциклопедії», яке було реалізоване впродовж 2012–2015 рр. у 6-томному виданні [4]. Ще на етапі підготовки «Шевченківської енциклопедії» у 1990-х роках автор цих рядків від В. С. Бородіна і М. М. Павлюка отримав замовлення написати кілька статей.

Усвідомлюючи значення 200-літнього ювілею від дня народження Т. Шевченка й передбачаючи те, що місцева влада Миколаївщини для звітності обійдеться в останній момент загальними заходами – покладанням квітів до пам'ятника, урочистим концертом в одному з театрів, у кращому разі – виданням невеликої збірки тез літературознавчої конференції науковців університетів, я ще у 2007 р. звернувся до письменника і просвітянина В. П. Бойченка з пропозицією об'єднати наші зусилля у зборі й підготовці матеріалів про зв'язки Т. Шевченка з краєм і вплив його творчості на мешканців Миколаївщини. Подібними виданнями з краєзнавчого шевченкознавства на той час були «Оренбургская шевченковская энциклопедия» Л. Большакова (1997), з яким автор статті був особисто знайомий і листувався; «Шевченківський словник Сумщини», укладач В. Голубченко (1993); «Тарас Шевченко і Крим: енциклопедичний довідник» за упорядкуванням Г. Рудницького (2001). У цьому ж руслі працювали П. Ротач, який зібрав матеріал для видання «Полтавська шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії» (2005–2009, кн. 1–2) та А. Подолинний – «Тарас Шевченко і Вінниччина: іменний словник» (2012).

До того часу зв'язки Т. Шевченка з Миколаївщиною розглядали через стосунки з невеликою кількістю постатей (Я. де Бальмен, О. Бутаков, М. Щепкін, Я. Кухаренко, В. Даль), ще рідше зверталися до вивчення згадуваних поетом у творах топонімів Північного Причорномор'я. Проте частіше у місцевій пресі популяризували (В. Орел та ін.) вигадані М. Яшовським спогади про перебування поета у С. Голоскове (тепер Кривоозерський р-н) у 1859 р. Мали місце літературознавчі дослідження науковців Миколаївщини щодо творчості поета: видано декілька монографій, захищено докторську дисертацію, у різних виданнях опубліковано значну кількість статей.

Спершу передбачалося систематизувати все, що поєднує ім'я Т. Шевченка та Миколаївщину, і віднайти, по можливості, нові, раніше не відомі матеріали. У більшості випадків нас переконували та зі скепсисом зауважували, що «нічого ви суттєвого не знайдете» та «які тут можуть бути зв'язки?». Спочатку наша робота зосереджувалася переважно на персоналіях. Зрозуміло, що вона ґрунтувалася на власному ентузіазмі та за свій кошт. Проте пошуки в архівах, музеях, наукових та університетських бібліотеках у Миколаєві та в Києві засвідчили набагато ширший обсяг матеріалу, як здавалося спершу.

Статті за зібраним матеріалом обоє друкували в місцевій пресі, але видати повний збірник, куди б входили дослідження й інших авторів, не змогли через брак грошей. Тоді прийняли таке рішення: щоб не втратити напрацьоване, видавати матеріали кожен своїми можливостями. В. Бойченко, працюючи в Миколаївському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти, видав коштом інституту та в його друкарні «Сторінки шевченкіани Миколаївщини: Есе, статті, поезії», а я свої статті – власним коштом в «Десятиці до шевченкіани Миколаївщини» [1; 2].

Під час збирання інформації з краєзнавчого шевченкознавства віднайдено чимало цікавого, не відомого раніше матеріалу. Для прикладу звернемо увагу на кілька епі-

зодів. У Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського виявлено упорядкований Н. Малечею «Словничок Шевченкової мови» (виданий у Миколаєві в 1916 р., перевиданий за нашою ініціативою в 2013 р.), який був першим в українському мовознавстві словопоказчиком мови окремого письменника – Т. Шевченка. Матеріали про перебування Н. Малечі в Миколаєві розшукано в Державному архіві Миколаївської області. У фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею виявлено і введено в науковий обіг фотографію флотського лікаря К. Новицького, знайомого з Т. Шевченком, а світлину А. Марцінковського – у Національному музеї Тараса Шевченка у Києві. Приватна колекція миколаївської родини зберігає раніше не оприлюднений унікальний рукописний збірник поезії Т. Шевченка з другої половини XIX ст. (у 2013 р. перевиданий фототипічно як «Миколаївський список забороненої поезії Тараса Шевченка»). Інша родина миколаївців зберігає Шевченків «Кобзар» за ред. В. Доманицького (1907) з автографом В. Біднова на титульній сторінці, варшавський архів якого пропав після Другої світової війни. У місцевій періодиці XIX і XX ст. віднайдено чимало інформації про товариства, спілки, клуби, різноманітні заходи, які мали місце в краї та на які раніше не звертали уваги, ці матеріали не систематизували. Уперше обґрунтовано історію і топоніміку Миколаївщини у зв'язках з творчістю поета-художника, зокрема й згадані ним Миколаїв, Вознесенськ, Миколаївська обсерваторія (вперше вказав Ю. Івакін), Інгул, Лиман тощо. Проте не все віднайдене потрапило до написаних статей. Тоді В. Бойченку я показав зо п'ять десятків сторінок зібраного оригінального матеріалу у вигляді енциклопедичних статей для можливого «Шевченківського енциклопедичного словника Миколаївщини» (далі «ШЕСМ») і запропонував зосередитися саме на ньому.

Основною концепцією «ШЕСМ» стало показати в іменах, подіях і фактах найрізноманітніші вияви багатогранних зв'язків Т. Шевченка та його друзів, соратників і товаришів з Миколаївщиною.

Принцип укладання «ШЕСМ» будувався на класичних традиціях енциклопедичних видань. Статті подавали за українською абеткою (їхнє місце визначала початкова літера першого слова) і формували за такою методикою: реєстрове слово, вислів чи прізвище ім'я й по батькові особи – вони слугували заголовком статті, після них подавали коротке визначення поняття, коротку змістовну сучасну характеристику (дефініцію), подальший текст розкривав зміст словникової статті, де окремим абзацом (по можливості) виділяли інформацію про зв'язок з біографією чи творчістю Т. Шевченка, а ще іншим – з Миколаївщиною. Слова, що становили назву статті і які повторювалися в тексті, позначали початковими літерами. Змістом, формою подачі й узагальненнями статті призначалися для широкого загалу читачів – від школярів до науковців і мали просвітницьку мету, а тому були написані як науково-популярні, в лаконічній і доступній формі. У багатьох статтях бібліографію подавали як усередині тексту, так і наприкінці статті. Посилання основного тексту на статті в «ШЕСМ» позначено косим шрифтом, для інших – прізвищем автора в дужках або у пристатейній бібліографії, яку було розбито на три частини: твори автора, архівні матеріали та літературні джерела (подані за хронологією). Ілюстрації підбирали до особи чи об'єкта, про яку (який) висвітлювалося у статті, відповідно до часу їхнього перебування на

Миколаївщині чи у зв'язку з Т. Шевченком. Залучали світлинам пам'яток Миколаївщини, документи архівів, фондів музеїв і приватних колекціонерів, а також цитати, які допомагали з'ясувати розуміння слова Шевченка або особи, про яку розповідається у статті. Вживали загальноприйняті скорочення, розшифровані та подані в алфавітному порядку на початку «ШЕСМ».

Під час збирання матеріалів для «ШЕСМ» з'ясовано факти замовчування, переслідування і знищення українських патріотів упродовж російського імперського режиму, а особливо всього періоду радянсько-комуністичного нищення документів, що висвітлювали українське питання, суттєво відчувався брак системних українознавчих досліджень Миколаївщини. У процесі роботи підготовлено дослідження «Суднобудівні, судноплавні та корабельні терміни у творчій спадщині Т. Шевченка» (2011) [3].

У співпраці І. Марцінковського та В. Бойченка написано більшу частину статей. Однак після смерті Валерія Петровича у 2011 р. постала потреба залучити до роботи над завершенням «ШЕСМ» інших науковців. Приєдналися до збору матеріалів і написання статей відомі краєзнавці, просвітяни: Інна Береза (член редколегії), Тетяна Березовська (член редколегії), Світлана Бойчук, Юрій Вишневський, Поліна Водяна, Юрій Діденко, Леонід Дудюк (заступник голови ред. колегії), Микола Євтушенко, Юрій Зайцев, Тарас Кремінь, Микола, Оксана та Олег Матіюк, Владлена Руссова (член редколегії), Людмила Старовойт (заступник голови редколегії), Омелян Шпачинський, Василь Шуляр [5].

До «ШЕСМ» подавали статті найрізноманітнішого характеру, які об'єднували два критерії – зв'язок із Т. Шевченком і Миколаївщиною, зокрема й про персон з українофобськими переконаннями чи антишевченківські матеріали з місцевої преси періоду Російської імперії, що відповідало історичній правді, але їхню характеристику подавали з українських державницьких позицій.

Сподіваючись на підтримку у виданні «ШЕСМ» з боку обласних органів влади, редакційна рада підготувала документи на розгляд у рамках обласної «Програми підтримки вітчизняного книговидання, книгорозповсюдження та популяризації української книги на 2011–2015 рр.», але отримала відмову через нестачу коштів. Проект «ШЕСМ» не підтримали фінансово й тодішні депутати Верховної Ради від Миколаївщини, голова земляцтва у Києві, голови міської та обласної адміністрацій, бізнесмени, а тому накладом у 300 прим. його видано коштом родини Марцінковських. З початком Революції Гідності у 2013 р. весь матеріал та пакет документів із відгуками було передано до друкарні Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова (ректор проф. С. С. Рижков, директор друкарні Ю. І. Лебедев) і в 2014 р., до 200-річного ювілею від дня народження Т. Шевченка, «ШЕСМ» побачив світ.

Отже, краєзнавче персонально-територіальне енциклопедичне видання «Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини» уже стало фактом історії, але робота зі збору нових, дотепер не відомих матеріалів триває, завдяки чому продовжується і вшанування пам'яті й слова Тараса Шевченка мешканцями Миколаївщини.

На прикладі біографії та творчості Т. Шевченка видання довело нерозривний різноплановий історико-культурний зв'язок Миколаївщини зі всією Україною. Воно за-

свідчило не лише просвітницький, а й український державотворчий та патріотично-виховний культурологічний характер.

Досвід роботи над «Шевченківським енциклопедичним словником Миколаївщини» показав ворожість усіх окупаційних режимів із нищенням і викривленням усього, що могло нести правдиву інформацію про історію та культуру українського народу на Півдні України. Сьогодні спостерігаємо брак системних красназавчих видань з україніки та байдужість місцевої влади до їх друку.

Література

1. Бойченко В. Сторінки шевченкіани Миколаївщини: Есе, статті, поезії. Миколаїв: МОППО, 2010. 228 с.
2. Марцінковський І. Б. Дешиця до шевченкіани Миколаївщини. Миколаїв: НУК, 2013. 348 с.
3. Марцінковський І. Б. Суднобудівні, судноплавні та корабельні терміни у творчій спадщині Т. Шевченка / Літ. ред. та передм. В. Бойченко. Миколаїв: НУК, 2011. 56 с.
4. Шевченківська енциклопедія: В 6 т. / НАН України; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Гол. ред. М. Г. Жулинський. К., 2012–2015.
5. Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини / Ред. кол.: І. Б. Марцінковський (гол.), І. Ю. Береза, Т. В. Березовська, Л. П. Дудюк, В. М. Руссова, Л. В. Старовойт. Миколаїв: НУК, 2014. 564 с.
6. Шевченківський словник: У 2 т. / Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка АН Укр. РСР. Гол. ред. Є. Кирилюк. К.: УРЕ, 1978.

THE SHEVCHENKO ENCYCLOPEDIC DICTIONARY OF MYKOLAIV REGION: A CREATION HISTORY

This study examines the history of creation and writing methodology of the Shevchenko Encyclopedic Dictionary of Mykolaiv Region as an original encyclopedic work on shevchenko studies in the context of Local History, which sheds light on an inextricable, multifaceted, historico-cultural link between Mykolaiv Region (also referred to as Mykolaiv region) and the entire Ukraine, by the example of Shevchenko Studies, and carries educational purpose for the broad masses of the residents of the region as well as all others.

Keywords: *T. H. Shevchenko, encyclopedia, encyclopedic dictionary, Mykolaiv Region.*

МИХАЙЛИЧЕНКО Віктор

заслужений журналіст України
головний редактор видання «Енциклопедія Бердянська»
головний редактор бердянської газети «Південна зоря»

З ДОСВІДУ СТВОРЕННЯ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ БЕРДЯНСЬКА»

У доповіді розповідається про особливості появи «Енциклопедії Бердянська», схарактеризовано основні напрямки її підготовки, пошуку матеріалів для статей, залучення авторів, допомогу місцевих краєзнавців тощо. Звернуто увагу на зміну формату видання з алфавітної енциклопедії (1-3 томи) на тематичну енциклопедію-щорічник.

Ключові слова: Енциклопедії, Бердянськ, регіональна енциклопедистика.

Від початку 1970-х років у Бердянську розпочався бум з видання путівників, краєзнавчої, а потім й історичної літератури, фотобуклетів, фотоальбомів, листівок. У їх підготовці брали участь краєзнавці: член Спілки письменників України Олексій Якович Огульчанський, журналісти міськрайонної газети «Південна зоря» члени Спілки журналістів України Заслужений працівник культури УРСР Михайло Федорович Кривошей, Павло Іванович Могильний, Анатолій Васильович Іванченко, Микола Якович Федоренко та автор цих рядків. Також кореспондент обласної газети «Индустриальное Запорожье» Леонід Федорович Алексеєв, музейні працівники Василь Михайлович Машошин і Лідія Федорівна Баханова, журналіст Майя Іллівна Бесараб, історик Станіслав Васильович Трикозенко. Пізніше до них доєдналися або прийшли їм на зміну члени Національної спілки журналістів України газетярі-південнозорянці Володимир Миколайович Калюжний, Ольга Михайлівна Войцехівська, Тетяна Болеславівна Забержевська і Анатолій Іванович Савон, директор Бердянського краєзнавчого музею Людмила Федорівна Ноздріна, місцеві краєзнавці Євген Сергійович Денисов і Олександр Федорович Кіосєв, викладачі Бердянського державного педагогічного університету доктори історичних наук Ігор Ігоревич Лиман і Вікторія Миколаївна Константинова та інші.

Отож завдяки активності місцевих авторів на кінець XX століття лік видань дійшов межі сотні назв. Від початку нинішнього століття інтенсивність видання нових випусків збільшилася до 10–15 за рік. Тобто було зібрано, оброблено та напрацьовано тисячі сторінок цінної інформації з історії, археології, краєзнавства, туризму, усіх сфер життя Бердянська, Приазовського краю, всього нашого регіону. Ось тоді у 2007 році в мене виникла думка про те, як би узагальнити, систематизувати і подати сучасникам та залиши-

ти у спадщину прийдешнім поколінням вже відомі дані, а також розвідані, але не опубліковані ще в масових виданнях, створивши енциклопедичне видання, яке сьогодні називається «Енциклопедія Бердянська» [1]. Розпочав формувати колектив односторонців, ядро якого склали мій заступник у редакції газети «Південна зоря» Олександр Федорович Кіосев, журналісти редакції Тетяна Болеславівна Забержевська, Олександр Васильович Стариков, Олена Миколаївна Прокопенко, Максим Вікторович Михайличенко, Анатолій Іванович Савон, краєзнавці Євген Сергійович Денисов і Володимир Анатолійович Карпенко, викладач Бердянського державного педагогічного університету доктор історичних наук Ігор Ігорович Лиман, директор Бердянського краєзнавчого музею Людмила Федорівна Ноздріна, робкор газети Іван Миколайович Короткий.

Почали думати над форматом майбутнього видання. Пропозицію «Хто є хто на Бердянщині» відкинули відразу, бо вона звужувала виклад матеріалу лише особистостями. А як тоді бути з історичним, освітнім, культурним, виробничим, аграрним, бізнесовим, медичним, екологічним тощо надбанням? Тому почали розглядати варіант енциклопедії. Оскільки фактичний матеріал десь наполовину був українською і російською мовами, постало питання: якою має бути мова енциклопедії. Звичайно, хотілося б зробити її українськомовною, але переважив варіант російськомовний.

По-перше, місто Бердянськ і регіон – багатонаціональні: крім українців, значна кількість росіян, болгар, євреїв, є греки, молдовани, татари, представники інших національностей (у місті їх налічують понад тридцять), які послуговуються переважно російською мовою.

По-друге, ще за часів СРСР практично всі книги, путівники, альбоми і навіть листівки, а після горбачовської «перебудови» й місцеві газети видавали і видають російською мовою. З переходом на нинішні капіталістичні форми господарювання вся видавнича справа у нашому регіоні цілковито перейшла на російськомовність задля врахування потреб населення і відпочиваючих, отримання гарантованого прибутку від виготовлення друкованої продукції.

По-третє, значна кількість тих, хто відпочиває у оздоровницях, дитячих таборах, через туристичні агентства чи знайомих, приїздили з Російської Федерації, Білорусі, республік, а потім Прибалтійських країн, були російськомовними.

Спочатку задум був на одну книгу, але коли розпочався процес верстки, зрозуміли, що доведеться виходити на двотомник. Так, перший том досяг 992 сторінок з ілюстраціями і мав наклад 1000 примірників. Робота над томом захопила весь авторський колектив, багатьох помічників. Інформацію про підготовку нового унікального для міста й регіону видання регулярно друкували на сторінках місцевих періодичних видань – газет «Південна зоря», «Бердянские ведомости», «Бердянск деловой», виголошували на телеканалах «ТВ-Бердянск» і «Юг». Автори зверталися до читачів і слухачів з проханням підказувати теми статей, ділитися архівними матеріалами, рекомендувати особистості, які залишили помітний внесок в історії Бердянщини і творять її нині.

Як уже сказано вище, солідний пласт друкованих матеріалів ми взяли з опублікованих раніше книг. Значною підмогою стали газети різних періодів. Ще з радянських часів у мене зберігалися тисячі фотокопій місцевих газет 1910–1918, 1930–1938 років. У Державному архіві Запорізької області і фондах Бердянського краєзнавчого музею

виявлено підшивки бердянських газет 1940–1941 років. Та найбільшим скарбом стали повні підшивки бердянських газет від 1946 року, які зберігаються в архіві нашої газети «Південна зоря». У процесі роботи над першим і наступними томами енциклопедії, ще раз ретельно перегорнувши підшивки, знайшли чимало цінного матеріалу, виявили невідомих та призабутих особистостей, найкращих представників міста і регіону в усіх сферах життя фактично за все XX століття.

Чимало цікавих матеріалів знайшли в Бердянських міському і районному архівах, архіві Бердянського державного педагогічного університету, в Державних архівах Запорізької, Донецької, Дніпропетровської, Миколаївської, Одеської областей, Республіки Крим у Сімферополі. Допомогали працівники місцевих музеїв – краєзнавчого, історії міста, «Подвиг», будинку-музею П. П. Шмідта, машинобудівного і аграрного коледжів, а також музеїв міст Запоріжжя, Донецька, Маріуполя, Миколаєва, Одеси, Очакова, Сімферополя та інших.

У роботі над матеріалами енциклопедії брали участь автори-ентузіаста не лише нашого міста, а й інших місцевостей рідної України, а також США, Франції, Польщі, Німеччини, Ізраїлю, Росії, Болгарії, Великої Британії, Мексики, Грузії, Прибалтійських країн.

Значну допомогу, особливо у встановленні дат життя, місць народження, мешкання тощо, отримали від працівників сектору громадянства, міграції та реєстрації фізичних осіб міськвідділу внутрішніх справ, відділу реєстрації актів громадянського стану обласного управління юстиції. Ми скористалися спогадами старожилів міста і регіону, матеріалами краєзнавців, учителів шкіл і ліцеїв, викладачів коледжів і університетів. Це були фахівці з історії, географії, біології та інших предметів, зокрема й фізичної культури. Значний внесок у загальний доробок зробили музейні працівники, культпрацівники, члени національних і культурно-освітніх товариств.

Загалом можна сказати, що жодне підприємство чи фірма, заклад чи установа не лишилися поза нашою увагою. В процесі роботи зібрано тисячі зразків ілюстративного матеріалу: світлини, малюнки, діаграми тощо. Забігаючи наперед, скажу, що в кожному томі використано до 2,5 тисяч ілюстрацій.

Зібраний матеріал навіть на початковому етапі скорегував наші плани. Якщо під час роботи над першим томом (від «А» до «Л» включно) ми планували два томи, то коли розпочали формувати другий том, зрозуміли, що справа ним не завершиться. Другий том (від «М» до «Р») мав обсяг 920 сторінок з ілюстраціями. А щоб повністю використати зібраний матеріал, третій том довелося розширити до 1080 сторінок.

Ще до виходу останнього третього тому алфавітного викладу тексту, у нас накопичилося чимало цікавого матеріалу, який не увійшов до тритомника. Хоча в другому томі ми подали додаток до першого тому, а в третьому – до першого і другого томів. Ми почали думати, як можна використати зібране, а також яким чином подати інформацію про нинішні події. Тоді виник задум: а чи не випускати далі щорічники?

Нааявні матеріали, інформацію про події останніх двох років, тобто з часу виходу третього тому, розподілили за розділами, у яких статті формувалися за алфавітним принципом. Розрив між третім і четвертим томами у два роки пояснюємо тим, що щорічник не лише відрізнявся структурою, а й вимагав інших принципів підготовки. Статті стали

змістовнішими, насиченішими інформаційно, що спричинило збільшення їхніх розмірів. Зросла і кількість ілюстрацій.

Якщо кістяк авторського колективу залишився незмінним з часів першого тому, то для підготовки кожного наступного тому залучали все більше нових авторів. У четвертому томі основних авторів стало 34, ще кілька десятків підготували по 1–2 статті, за що їм висловлено подяку в кінці книги. Серед авторів-енциклопедистів можна назвати членів Національної спілки журналістів України Юлію Леонідівну Тисленко, Валерію Валеріївну Буханову, Дарину Григорівну Братанову, Віктора Максимовича Семеновського, Костянтина Володимировича Причиненка, Юрія Івановича Перхурова, Олексія Ігоровича Уса, Андрія Віталійовича Токовенка, Настасію Сергіївну Бучну, Ірину Олександрівну Єгорову, Степана Миколайовича Гериліва, Ірину Євгенівну Аннінську, члена Національної спілки архітекторів України Олександра Петровича Корольова, журналістів Марину Анатоліївну Галаган, Володимира Олександровича Дьоміна, історика Сергія Івановича Борисоглібського, архітектора Геннадія Петровича Шарія, краєзнавця-аматора Володимира Івановича Лановейчика, фотографів Бориса Христофоровича Тахтамира і Тетяну Леонідівну Черемісіну та інших. Троє авторів мають звання заслужених – журналіста, працівників освіти і культури, двоє – доктори історичних наук. Чимало часу забирає пошук спонсорів, інвесторів. На жаль, цей напрям збирання коштів забезпечує лише від 1 до 20 відсотків від необхідної суми для підготовки та друку книги. Значні кошти збираємо від реалізації видань, хоча вони не завжди відшкодовують витрати. До виходу енциклопедій з друку проводимо передплату, а після виходу в світ – продаж. Щоправда, з кожним новим томом зростають витрати на випуск через інфляцію, подорожчання паперу, поліграфічних матеріалів. Та, попри всі труднощі, у вересні 2017 року вийшов четвертий том. Нині працюємо над п'ятим томом – «Енциклопедія Бердянська. Щорічник–2018».

Література

1. Энциклопедия Бердянска: У 4 т.: Т. 1: А–Л; Т. 2: М–Р; Т. 3: С–Я; Т. 4: Ежегодник–2017 / Глав. ред. В. И. Михайличенко. Бердянск; Мелитополь, 2013–2017.

ON EXPERIENCE IN THE CREATION OF THE BERDIANSK ENCYCLOPEDIA

The study describes the appearance features of the Berdiansk Encyclopedia, the main directions of its preparation, the search for materials for articles, the involvement of authors, the assistance of local lore studies are showed. An attention is paid to changing the edition format from alphabetical encyclopedia (1-3 volumes) on thematic yearbook-encyclopedia.

Keywords: encyclopedias, Berdiansk, regional encyclopedia science and publishing.

НАГАЙКО Тарас

кандидат історичних наук, керівник навчально-наукового центру усної історії
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

ПРО ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО ПОРТАЛУ «КРАЄЗНАВЧА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ»

У дослідженні розглянуто перспективи створення електронного енциклопедичного ресурсу «Краєзнавча енциклопедія Переяславщини». Запропоновано авторське теоретико-методологічне бачення його структурної організації та наповнення.

Ключові слова: Переяславщина, краєзнавство, енциклопедія, електронний ресурс.

Одним із завдань сучасного краєзнавства є популяризація минулого рідного краю, віднаходження зв'язків і встановлення взаємовпливів між глобальними подіями світової історії та локальними сюжетами. Однак, розвиваючись паралельно як в академічних колах, так і на місцевому рівні, краєзнавча візія вітчизняного історіописання виглядає доволі розбалансованою у підходах та способах реалізації. Інформацію, що потрапляє у науковий обіг, доволі часто не перевіряють належним чином, відтак іноді спотворюють певні факти та припускають суттєві неточності, які потім тиражують інші дослідники. Вихід на загальнодоступний рівень шляхом широкого публічного оприлюднення зазначених студій з можливістю корегування інформації уможливить отримання нової якості зазначеного контенту. Фахівці Інституту енциклопедичних досліджень НАН України зазначають, що мережеві енциклопедичні ресурси не мають суттєвих обмежень в галузях та видах інформації і виявляють помітну тенденцію до якісного удосконалення як з технічного боку, так і з точки зору контенту, а саме науково достовірних, точних, апробованих фактів [66: 188].

Наприклад, В. Смолій та Г. Боряк зауважують, що реалізований у віртуальному просторі енциклопедичний проект має перспективу розвитку як постійний систематично оновлюваний ресурс з академічними й фахово-дисциплінарними канонами представлення історичного та соціогуманітарного знання. Дослідники певні, що існування мультимедійного формату «не лише допоможе в подальшому просуванні продукту в інформаційному й віртуальному просторах, а й дозволить забезпечити нагальні потреби істориків та учених-гуманітаріїв у добу інформаційних технологій» [5: 53].

Енциклопедичні проекти, що реалізувалися в минулому, сьогодні доступні не лише у паперовому варіанті, а й тиражуються на цифрових носіях та представлені в мережі Інтернет. Приміром, власний електронний відповідник має видана впродовж 60–70 рр. минулого століття «Большая советская энциклопедия», що налічує 145 томів.

В умовах зростання цифрового сегменту наукових ресурсів із сучасної соціогуманітаристики варто об'єктивно визнати, що саме Інтернет став найзручнішою платформою для їх накопичення та поширення. Один із найпотужніших реалізованих проектів «Енциклопедія історії України», 10 томів якої вийшли друком упродовж 2003–2013 рр., паралельно існує у веб-форматі на сайті Інституту історії України. Згадувані вище В. Смолій та Г. Боряк зазначають, що реалізація його складових дозволить «упевнено ввійти в епоху електронної енциклопедистики, а також перетворить “Енциклопедію історії України” на дієвий і гнучкий канал інтеграції української історичної науки зі світовою соціогуманітаристикою» [4: 16].

У вигляді веб-енциклопедії в мережі Інтернет також представлено одне з пріоритетних енциклопедичних видань Національної академії наук України, що реалізується спільно з Науковим товариством ім. Шевченка, – «Енциклопедія Сучасної України».

Зауважимо, що реалізація окремих пошуково-дослідницьких проектів відбувається безпосередньо в інтернет-мережі. А саме окремі енциклопедичні проекти існують лише в Інтернеті, що значною мірою спрощує доступ до них широкого загалу користувачів. Прикладом такого видання є науково-довідковий веб-ресурс «Енциклопедія Київського університету», що всебічно висвітлює історію цього закладу.

У 2013–2020 рр. указом Президента України передбачено реалізацію НАН України масштабного наукового проекту «Велика українська енциклопедія». Задля цього передбачено функціонування тематичного цифрового порталу, де відбувається представлення та узагальнення теоретико-методологічних та практичних зусиль наукової спільноти, задіяної у реалізації зазначеної вище ініціативи.

Прийнято вважати, що за кількістю різноманітних енциклопедій формується уявлення про рівень розвитку тієї чи іншої країни. В Україні на сьогодні поруч із розвитком академічної енциклопедистики назріла потреба звернутися до вивчення локальних аспектів історичного минулого, отже, регіональні енциклопедії, зокрема краєзнавчого характеру, мають стати логічним узагальненням дослідницьких практик науковців-гуманітаріїв – археологів, істориків, етнографів, етнологів, краєзнавців, релігієзнавців, культурологів. Окремі видання, що сьогодні з'являються у доволі обмежених накладах, почасти не здатні задовольнити попит як професійних дослідників, так і пересічних читачів щодо різних аспектів історичного знання, передусім його краєзнавчого складника.

Варто зауважити, що енциклопедична інформація енциклопедичного характеру представлена у багатьох виданнях національного типу. Яскравим прикладом є одна з наймасштабніших праць, реалізована у період 60–70 рр. XX ст. – «Історія міст і сіл Української РСР», що вміщує 10 160 різноманітних статей і довідок про населені пункти України. До сьогодні вона лишається найповнішим зібранням подібних відомостей. Більш сучасні видання, такі як «Полтавщина: енциклопедичний довідник» (1992), що містить понад 3 тис. статей-довідок, висвітлюють предметний спектр понять, пов'язаних з історією краю, архітектурними пам'ятками, вулицями, установами,

постатями тощо. Одним із найбільш масштабних регіональних проектів енциклопедичних видань можна вважати «Енциклопедію Коломийщини» (1996–2014) в 14 томах, що акумулювала відомості про окремих етнокультурний регіон України. Прикладом краєзнавчих енциклопедичних видань у спектрі біографістики виступають праці у вигляді словників чи довідників, присвячені постатям певного регіону. «Діячі історії і культури Закарпаття: малий енциклопедичний словник» (1997), «Митці Рівненщини: енциклопедичний довідник» (1997) та інші [1–3].

Переяславщина як окрема локальна територіальна одиниця має насичений пласт історичної та культурної спадщини, яка є невід’ємною частиною загальної палітри розвитку Української Держави. Державотворчі процеси, що відбувалися на цій території упродовж одинадцяти століть, заклали основи національного та культурного самовизначення нашого народу, зумовили й сформували ментальні ознаки та суспільні риси українців. Невід’ємно упродовж різних епох Переяславщина виступала значимим політичним і культурним центром. Пам’ятки минулого яскраво унаочнюють ті традиції, які впродовж тисячі років були сформовані нашими предками.

Переяславщина – один із мальовничих куточків України. Розташований на Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини. Цей край є яскравою сукупністю історичних, культурних та природних надбань нашої землі. Сьогодні це розвинутий сільськогосподарський регіон на півдні Київщини. Площа Переяслав-Хмельницького району становить 1 456 кв. км, що дорівнює 5,2 % від території області. Тут розташовані численні фермерські господарства, лісові угіддя, водойми, протікає найбільша річка України – Дніпро.

З погляду культури сучасна Переяславщина – один зі знаних туристичних центрів нашої Батьківщини. На території міста Переяслава-Хмельницького знаходиться відомий далеко за його межами Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Загалом увесь музейний комплекс, що існує під назвою Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», об’єднує понад 20 тематичних музеїв. Така значна кількість є далеко не випадковою, адже найбільше прославлена Переяславщина своїм історичним минулим.

Уперше, за свідченнями археологів, люди з’явилися тут наприкінці льодовикового періоду, близько 15 тисяч років тому. Відтоді різноманітні археологічні культури в цьому регіоні постійно змінювали одна одну. Так, на зміну прадавнім мисливцям на мамонтів приходили кочові племена Степу та перші землеробські спільноти. Підтвердженням цього є значна кількість археологічних пам’яток, які свідчать про присутність на цих теренах представників найрізноманітніших етносів. Етногенез цієї території демонструє активні міжетнічні контакти Європи та Азії. Східні (індо-іранські, угро-фінські, тюркські) та західні (кельтські, грецькі, романські, германські) переселенські впливи, поруч із природно-кліматичними змінами творили своєрідний часовий калейдоскоп, у якому з’являлися та зникали різні культурні традиції, змінювався спосіб життя місцевого населення.

Найвідомішими археологічними культурами цієї місцевості з яскравими самобутніми ознаками є ямна, трипільська, чорноліська, зарубинецька та інші. Людність, яка населяла зручну для проживання місцевість у межах сучасної Переяславщини, лишила

чимало артефактів: рештки жител, сакральні комплекси, керамічний посуд, знаряддя праці, зброю тощо. Усе це є цінним свідченням високого розвитку матеріальної культури місцевого населення. Найвиразнішими свідками перебування тут давніх людей, безумовно, є величні степові піраміди – кургани, а також інші земляні споруди, значення яких ще й досі недостатньо вивчене науковцями. Загалом на території Переяслав-Хмельницького району налічується близько 500 подібних об'єктів.

У слов'янські часи Переяславщина, поруч з іншими територіями Середньої Наддніпрянщини, стала колискою українського державотворення. Саме тут у X ст. виникло одне з найдавніших міст України – Переяславль Руський (сучасна назва – Переяслав-Хмельницький). Поруч із Києвом та Черніговом він згадується у літописному тексті договору Русі з Візантією як один із головних політичних центрів давньоруської держави, ще під 907 роком. Легенда про заснування міста пов'язана з іменем рівноапостольного князя Св. Володимира, хрестителя Русі. У зв'язку зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича, правнука Володимира Мономаха вперше фіксується письмова згадка етноніма «Україна», що фігурує у Київському літописному зводі під 1187 р.

Переяславщина у X–XIII ст. виступала унікальним регіоном, де стикалися Дике Поле з його тюркськими кочовими племенами та високорозвинена християнсько-візантійська цивілізаційна традиція. Переяславське князівство було одним з найбільших адміністративно-територіальних утворень Русі, займаючи простір від Дніпра до Сейму. Повсякчасна присутність войовничих сусідів – хозар, печенігів, торків, половців, монголів – зробила його ареною постійних військових зіткнень. Переяслав стримував набіги кочових племен на південно-східному кордоні, виступаючи стратегічно важливим оборонним центром Київської держави – її своєрідним форпостом. Окрім літописних згадок, про це свідчать оборонні укріплення – Змієві вали, збудовані у X ст. та переяславський дитинець – міська фортеця, рештки якої подекуди можна спостерігати і сьогодні. У княжу добу Переяслав був важливим політико-економічним, соціально-культурним та духовним центром. Саме тут, поруч з іншими великими містами Русі, сформувалися ознаки майбутньої української нації. З історією міста нерозривно пов'язані імена великих князів із роду Рюриковичів – Володимира Святославича, Всеволода Ярославича, Володимира Всеволодовича (Мономаха), Юрія Володимировича (Долгорукого) та інших визначних діячів того часу. Вихідцями з Переяславля Руського (Південного) у кінці XI ст. засновано літописні міста Володимиро-Суздальської землі: Переяславль-Заліський та Переяславль-Рязанський.

Окрім представників князівського роду, тут проживали знакові для своєї епохи люди. Таким був видатний церковний та суспільний діяч, відомий будівничий, переяславський єпископ Єфрем (? – 1096). У зазначений час на цих землях зароджується літописання, будуються величні кам'яні споруди – храми, церкви, фортифікаційні об'єкти, розвивається наука, культура, освіта, медицина. Літописні тексти дають підставу стверджувати, що саме у Переяславі могла існувати перша на Русі митрополія. Усе це є свідченням високого духовного та культурно-політичного розвитку Переяславської землі у згаданий період. Єфрем, як і останній переяславський єпископ давньоруського періоду Симеон, який загинув під час оборони міста від монголо-татар, був канонізований у XVII ст. православною церквою і віднесений до лику святих.

Значний занепад на цій території відбувся у XIII ст. унаслідок монгольського нашествия, коли столичне місто Переяславського князівства з околицями виявилось зруйнованими (1239 р.), населення частково загинуло, а те, що залишилося, змінило зону свого розселення, перебравшись у природно захищені місця.

У XIV ст. Переяславщина увійшла до складу Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського (1362 р.). Проте ця місцевість ще тривалий час залишалася спустошеною. Загалом період занепаду тривав понад три століття. За цей час Переяславщина входила до складу Київського князівства (ліквідоване у 1471 р.) та Київського воєводства у якості Переяславського староства. У 1569 р. воно стало складовою частиною Речі Посполитої. Тоді ж почалося справжнє відродження краю, що потрапив у володіння київського воєводи князя Костянтина Острозького. Це право було йому надане грамотою короля Стефана Баторія від 6 березня 1585 р. З цього часу розпочалася відбудова фортифікаційних укріплень Переяслава – його замку, а саме місто одним із перших на Лівобережжі отримало Магдебурзьке право.

Наступною яскравою віхою в історії Переяславщини стала козацька доба. У цей час місто Переяслав знову стає одним з головних політичних осередків. Цього разу у якості центру Переяславського полку – нової військово-адміністративної одиниці незалежної козацької держави. Регіон на довгий час стає ареною військово-політичних звершень українського народу. Передусім, це події Національно-визвольної революції під проводом гетьмана-державотворця Богдана-Зиновія Хмельницького, міжнародні дипломатичні зносини тощо. Саме у Переяславі у 1649 р. проголошено автономічну промову, характеризуючи яку московський посол Г. Унковський повідомляв, що «гетьман і Військо Запорізьке і вся Русь Київська під владою польського короля і панів бути не хочуть».

Найвідомішою тогочасною подією, яка мала доленосне значення для України, стала рада козацької старшини, що відбулася у Переяславі у січні 1654 р. – Переяславська рада. Її наслідком стало потрапляння українських земель під протекторат Московського царства, а згодом Російської імперії. З Переяславщиною пов'язана діяльність відомих історичних постатей того періоду: Криштофа Косинського, Семерія Наливайка, Тараса Федоровича (Трясила), Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Якіма Сомка, Юрія Хмельницького, Івана Мазепи, Івана Мировича та багатьох інших.

Починаючи з XVIII ст. Переяславщина стає освітньо-культурним центром Лівобережжя. У стінах Свято-Вознесенського собору, збудованого на кошти Івана Мазепи, функціонує Переяславський колегіум, випускники якого були далеко відомі за межами України. Чи не найвідомішою постаттю, пов'язаною з цим закладом, є мандрівний український філософ-богослов Григорій Сковорода, який викладав тут піїтику місцевим спудеям, а згодом кілька років працював приватним вчителем у родині переяславського полковника Степана Томари, навчаючи його сина. Саме перебування Сковороди на Переяславщині багато в чому стало знаковою віхою для сьогоденного розвитку освіти та культури краю.

Одне з визначальних місць у когорті видатних постатей, які уславили Переяславщину своєю діяльністю, належить видатному українському поетові-кобзареві Тарасу Шевченку. Його творчий та духовний вплив і сьогодні відчувається на цій благодатній

землі. Тут він творив: писав поезії, малював, вивчав історичне минуле. Його безмежний багатогранний талант подарував Переяславщині ту духовну, сакральну основу, на яку спиралося не одне покоління її мешканців.

Окрім Г. Сковороди та Т. Шевченка, Переяславщина відома плеядою творчих багатогранних особистостей. Серед них музикант Павло Сениця, художники Петро Холодний, Марія Буряк, архітектор Володимир Заболотний, класик єврейської і світової літератури Шолом Алейхем. Усі вони, як і значна кількість інших відомих та безіменних постатей, творили історію цього краю, примножували героїчну славу та оспівували його неповторну красу, плекали духовність. Давня історія цієї землі є безцінним спадком для усіх нас, хто живе сьогодні в незалежній Українській Державі, і кому належить будувати майбутнє для наступних поколінь українців. Знати та вивчати минуле своєї країни, цінувати його уроки, бути патріотом – можна лише пізнавши історію свого рідного краю, села, селища, міста, вулиці чи навіть окремого будинку. Адже саме ці сегменти бережуть ту генетичну пам'ять, яка пробуджує в людині почуття любові до рідної землі, патріотизму, бажання жити та працювати на користь своєї Батьківщини.

У роки Другої світової війни Переяславщина стала місцем де розгорнулися ключові військові події, що неабияк вплинули на подальший хід протистояння радянського Союзу та гітлерівської Німеччини. Саме у районі міста Переяслава було зведено переправу для форсування Дніпра у вересні й жовтні 1943 р. Битва за Букринський плацдарм стала однією з найбільш кровопролитних баталій світової історії. Кількість загиблих у ній військових та цивільних осіб перевищує кількості тисяч.

Важливим моментом у вихованні майбутніх поколінь громадян незалежної України виступає об'єктивне розуміння усіх, як героїчних, так і трагічних віх, що торкнулися історії краю та держави. Давня історія цієї землі є безцінним спадком для усіх громадян, які живуть сьогодні в незалежній Українській Державі, і кому належить будувати майбутнє для наступних поколінь українців. Маючи понад тисячолітню традицію державотворення, Переяславщина є одним із ключових етнорегіонів, вивчення яких уможливить віднайдення ключа до самоусвідомлення української нації. Створена тут культурно-історична спадщина є значним підґрунтям для розвитку національної свідомості та розуміння процесів історичної пам'яті.

Отже, говорячи про перспективи створення електронного науково-просвітницького порталу «Красзнавча енциклопедія Переяславщини», слід враховувати те важливе історичне та етнокультурне місце, яке посідає Переяславщина в історії України. Цифровий формат проекту, на нашу думку, значною мірою спростить як організаційні, так і власне науково-методологічні зусилля щодо його втілення.

Варто зауважити, що історія Переяславщини (Переяславської землі) потрапила у спектр історичних та інших гуманітарних студій паралельно зі становленням вітчизняної історичної науки. А отже, цілком логічним є її доволі широке представлення як у працях загального змісту, так і окремих спеціалізованих дослідженнях. Наукова переяславіана представлена кількома етапами свого становлення. Разом з тим вона об'єднана науковими доробками істориків, археологів, етнографів, фольклористів. Можна сказати, що в основному загаль цих праць хронологічно охоплює XVIII – початок XXI ст.

Нижче вкажемо перелік основних наукових ініціатив у галузі історико-краєзнавчої роботи за останній час, що були реалізовані на базі двох установ – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» та Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», а також завдяки зусиллям місцевих краєзнавців.

Перелік періодичних наукових зібрань:

- Всеукраїнська наукова конференція «Сковородинівські читання» (1984, 1985, 1987, 1989, 1991, 1994, 1995, 1997, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013);
- Всеукраїнська наукова конференція «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури» (1992, 1994, 1996, 1999, 2001, 2007, 2012);
- Всеукраїнська наукова конференція «Єфремівські читання (Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.))» (2007, 2009, 2011, 2013, 2015);
- Науково-практична етнографічна конференція «Середня Наддніпрянщина: матеріальна і духовна культура» (2008, 2010);
- Всеукраїнський історико-культурологічний форум «Сікорські читання» (2012–2017);
- Круглий стіл «Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті» (2013–2017).

Монографічні видання:

- Сікорський М. І., Швидкий Д. Т. На землі Переяславській», 1971;
- Корінний Н. Н. Переяславская земля X – первая половина XIII века, 1992;
- Переяслав у віках. 2007;
- Нариси з історії давнього Переяслава. 2007;
- Ніколенко А. П. Переяславу – 1100. 2007;
- «Православні храми Переяславщини. 2007;
- Гехтман Ц. М. Євреї Переяславщини. 2012.

Дисертаційні дослідження:

- Колибенко О. В. Історична топографія Переяславля Руського (X – перша половина XIII ст.). 1999;
- Іваненко А. О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII–XVIII ст.). 2003;
- Лоха В. А. Еволюція соціальної структури та майновий стан населення Переяслава (1648–1785 рр.). 2008;
- Колибенко О. В. Еліта Переяславля Руського в суспільно-політичному житті Русі (друга половина XI – середина XIII ст.). 2009;
- Юрченко О. В. Дослідження археологічних пам'яток Переяславщини. Історіографія (XIX – початок XXI ст.). 2013;
- Сога Л. В. М. І. Сікорський: інтелектуальний портрет краєзнавця, організатора музейної справи в Україні (1950-і рр. – поч. XXI ст.). 2014.

Збірники наукових праць та матеріалів з історичної та краєзнавчої тематики:

- «Наукові записки з української історії» (засновано 1993 р.);
- «Переяславський літопис» (засновано 2011 р.);

- «Джерела пам'яті» (засновано 2007 р.);
- «Переяславіка» (Pereyaslavica) (засновано 2007 р.).

Серія «Краєзнавча бібліотека Переяславщини»:

- Сорокова С. Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис; упоряд. : Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. – Переяслав-Хмельницький, 2015.
- Костенко Ю. В. Археологічні пам'ятки Середнього Потрубіжжя. Переяслав-Хмельницький, 2015.
- Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті: Матеріали круглого столу, 16 жовт. 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький / Гол. ред. О. В. Колибенко. Переяслав-Хмельницький, 2016.
- Коржов Ю. В. Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю. У 2-х томах. – Чернігів, 2017. Т. 1.
- Козоріз В. Історія села Дуніновки від заснування до наших днів. Переяслав-Хмельницький, 2017.

Створення краєзнавчого енциклопедичного порталу передбачає реалізацію щонайменше кількох ініціатив, зокрема формування електронної краєзнавчої бібліотеки, цифрового каталогу візуальних матеріалів («візуальна бібліотека») і каталогу дат з історії краю («історичний календар»). Отже, основними структурними компонентами порталу можуть бути такі:

- «енциклопедичний словник» (статті);
- «цифрова краєзнавча бібліотека»;
- «візуальна бібліотека» (банк цифрових зображень).

Також його окремими модулями можуть виступити:

- «історичний календар»;
- «мистецька галерея»;
- «цифровий архів» (документальний репозитарій);
- «народні архіви» (матеріали родинних архівів);
- «відеотека» (документальні та художні фільми, інтерв'ю);
- «фонотека» (аудіоматеріали з історії краю);
- блог для фахового обговорення тощо.

З огляду на регіональний характер проекту окремого погодження потребує питання структурування енциклопедичних статей, їх оформлення та принцип відбору матеріалів до них. На платформі порталу «Краєзнавча енциклопедія Переяславщини» варто передбачити укладання загального (зведеного) списку всієї виявленої бібліографії та створення бази електронних відповідників опублікованих праць. Нижче пропонуємо можливу схему систематизації опублікованих джерел та матеріалів з історії краю:

1. *Документи та матеріали* (літописи, документи, реєстри тощо);
2. *Наукові праці* (дисертації та автореферати, монографії, огляди, посібники, рецензії, статті);
3. *Особові джерела* (автобіографії, інтерв'ю, епістолярії, мемуари, спогади, щоденники);
4. *Художні твори* (поезія, проза);
5. *Довідникові видання* (довідники, енциклопедії);

6. Газетні публікації;
7. Інтернет-публікації;
8. Інше (альбоми, брошури, буклети, календарі, каталоги, некрологи, публіцистика, путівники).

Разом з тим на порталі має бути налаштовано пошук наявної літератури:

- за прізвищем автора;
- за часом виходу праці;
- за ключовим словом у назві;
- за тематичною категорією (див. попередній список);
- за хронологічним періодом;
- за історичними подіями;
- за назвою адміністративно-територіальної одиниці.

Значний за обсягом доробок наукової бібліографії, що створювався упродовж зазначеного часу, засвідчує неабиякий потенціал для укладання енциклопедичного словника. Варто зауважити, що традиційно саме з цього етапу має розпочинатися робота зі створення енциклопедичного проекту. На початковій фазі варто визначитися з тематичними напрямками, їх взаємоузгодженню та визначенню можливих складових в межах тематичних сегментів. З огляду на краєзнавчий характер проекту ми пропонуємо наступні можливі категорії:

1. Археологія;
2. Архітектура;
3. Історія;
4. Культура;
5. Література;
6. Мистецтво;
7. Музейна справа;
8. Народне господарство;
9. Освіта;
10. Постаті;
11. Природно-географічні відомості;
12. Релігія.

Укладання енциклопедичного словника в межах зазначених категорій має враховувати географічні назви, події, явища, імена, предмети, об'єкти інфраструктури тощо. У широкому розумінні до нього за алфавітним принципом мають вноситися поняття, які відбивають інформацію про минуле та сучасність Переяславщини в їх краєзнавчому контексті. Для прикладу можлива класифікація цих понять за такими категоріями:

1. Особа (реальна або легендарна постать);
2. Подія (явище / факт / легенда);
3. Об'єкт (архітектурна споруда / елемент природного ландшафту);
4. Предмет (речовий артефакт);
5. Абстрактне поняття (обряд / пісня / вірш тощо).

Залучення поняття до словника має відбуватися за принципом згадки у письмовому джерелі або народній пам'яті, як-то, наприклад, топоніми.

Отже, сприятливими передумовами для втілення та реалізації проекту «Краєзнавча енциклопедія Переяславщини» можна вважати:

- наявність значної кількості опублікованих матеріалів з історії та культури краю;
- тематичні дослідницькі студії, що реалізуються на базі місцевих наукових та культурно-освітніх установ;
- практика регулярного проведення наукових зібрань всеукраїнського та міжнародного рівня;
- наявність спеціалізованих наукових видань;
- видання періодичних збірників наукових праць;
- наявність видавничої серії «Краєзнавча бібліотека Переяславщини»;
- наявність установ та організацій, що діють у сфері історичного краєзнавства.

Усе це засвідчує наявний постійний інтерес до вивчення історичних та культурних традицій регіону з боку наукової громадськості.

Висловлюємо сподівання, що запропоновані ідеї зможуть бути покладеними в основу створення відповідного методичного видання – «Методичні рекомендації зі створення науково-просвітницького порталу “Краєзнавча енциклопедія Переяславщини”». На нашу думку, у ньому мають бути враховані як основні принципи щодо створення енциклопедичних проектів, так і авторська спрямованість на створення електронного інформаційного ресурсу, основними функціями якого мали б виступати:

- наукова;
- довідково-інформаційна;
- просвітницька;
- промоція регіону;
- збереження історичної пам’яті.

Основною ж місією проекту має стати збір, систематизація та збереження інформації про історію і культуру такого унікального регіону, як Переяславщина.

Література

1. Енциклопедія Коломийщини: У 14-ти т. / За ред. М. Васильчука, М. Савчука. Коломия, 1996–2007.
2. Митці Рівненщини: енциклопедичний довідник / Укл. Б. Столярчук. Рівне: Ліста, 1997. 365 с.
3. Павленко Г. В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття: малий енциклопедичний словник: 270 біо-бібліографій / Закарпатське обласне товариство охорони пам’яток історії та культури, Ужгородська спілка чеської культури ім. Я. А. Коменського. 2-ге вид. Ужгород, 1999. 196 с.
4. Смолій В. А., Боряк Г. В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 4–16.
5. Смолій В. А., Боряк Г. В. Сучасна історична енциклопедистика: здобутки і перспективи розвитку // Вісник Національної академії наук України. 2015. № 3. С. 44–60.

6. Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки і перспективи / НАН України; Ін-т енциклопедичних досліджень. К.: Академперіодика, 2015. 252 с.

**ON CREATION PERSPECTIVES
OF THE ENCYCLOPEDIA OF PEREIASLAV REGION
AS A DIGITAL SCIENCE AND EDUCATION PORTAL**

The study considers the prospects of creating a digital web-based encyclopedic resource titled Encyclopedia of Pereiaslav Region. The author's theoretical and methodological vision of the encyclopedia structural organization and content is proposed.

Keywords: *Pereiaslav region, regional studies, encyclopedia, digital resource.*

САВЧЕНКО Олег

науковий співробітник

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

ОЧЕРЕТЯНКО Світлана

головний науковий редактор

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

МУХА Владислав

заступник директора із загальних питань

Інститут енциклопедичних досліджень НАН України

РЕГІОНАЛЬНІ Й НАЦІОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ В КОНТЕКСТІ ГУМАНІТАРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

У дослідженні акцентовано увагу на тому, що енциклопедичні видання, як національні, так і регіональні, відіграють велику роль у підвищенні рівня освіченості громадян, покращенні їхніх інтелектуальних здібностей, прищеплюванні патріотичних почуттів і гордості за свою країну. На цій підставі автори висловлюють ідею того, щоб розвиток енциклопедичної справи в державі належав до стратегічних напрямків у здійсненні державної гуманітарної політики.

Ключові слова: енциклопедія, регіональна енциклопедія, гуманітарна політика України, розвиток суспільства.

У ХХІ столітті завданням енциклопедичної науки є не лише приращення нових енциклопедичних знань, а й дослідження накопиченого досвіду створення енциклопедій, вивчення класифікації таких видань, випрацювання наукових методологічних засад енциклопедистики як науки загалом та творення енциклопедій різних типів зокрема, а також практичне застосування енциклопедичних знань задля духовного й економічного розвитку держави.

Довідкова література, яка складається з енциклопедій, словників, довідників та деяких інших типів видань, – це сукупність творів, які акумулюють і систематизують багатоаспектні фактологічні відомості; вони не передбачують суцільного читання, як, скажімо, художній твір, але надають читачеві довідку достовірного змісту з того чи іншого питання, викладену в компактному вигляді.

У свою чергу, енциклопедії та довідники – це типи довідкової літератури, що являють собою упорядковану за алфавітом або іншою системою збірку відомостей зі всіх галузей знання (універсальна енциклопедія чи довідник) або з окремої ділянки (спеціальна енциклопедія чи довідник). Енциклопедія від довідника відрізняється найперше обсягом і докладністю пояснення того чи іншого поняття (явища, процесу, особи тощо): в енциклопедіях матеріал повніший, ніж у довідниках, а тому енциклопедії є більш поважним, солідним і затребуваним виданням.

Енциклопедія – це завжди знакова книга. Вона як найбільш довершений і авторитетний тип довідкової літератури є «візитівкою» країни чи її регіону, народу чи його окремої частини. Якщо національна енциклопедія є засобом демонстрації світу наукового і культурного потенціалу країни, то регіональна – демонструє країні потенціал регіону, дає можливість українській спільноті незалежно від місця народження чи проживання отримати можливість більше дізнатися про життя в регіонах, зобразити їхні найхарактерніші й найвизначніші особливості.

Енциклопедія – це видання, яке вміщує лише найістотнішу інформацію. Від інших інформаційних видань вона відрізняється достовірністю, перевіреністю, «недискусійністю», науковістю відомостей. Цей тип видань є водночас і найбільш зручним джерелом об'єктивних неупереджених знань.

Загалом можна виділити такі риси енциклопедично-довідкової літератури:

- системність викладу інформації (всеосяжність, багатоаспектність, узагальненість);
- наявність чітких визначень (тлумачень);
- базовість інформації (фундаментальні основні відомості);
- науковість (оперування загальноприйнятими в науці положеннями);
- об'єктивність (відсутність упереджених суджень);
- фактологічна точність (достовірність);
- лаконічність і доступність викладу інформації (компактність);
- можливість швидко (оперативно) отримати необхідну інформацію;
- зручність пошуку інформації (абеткова або інша, наприклад, тематична система структурування матеріалів).

Важливо підкреслити, що енциклопедія – це видання, якому властивий високий науковий рівень, адже до написання енциклопедичних статей традиційно залучають найвідоміших чи найавторитетніших фахівців зі своєї галузі знань. Авторитетні фахівці, наявність науково-редакторської колегії, значний штат редакційних служб забезпечує енциклопедичні видання такою прикметною ознакою, як еталонність. Енциклопедія – це книга книг. Справді, енциклопедії визнані вершиною книгодрукування, підготування яких вимагає багато часу, значних інтелектуальних та фінансових витрат.

Найперше практичне значення створення енциклопедій для держави чи регіону полягає в тому, що доступ до цього джерела знань завжди позитивно позначається на розвитку економіки відповідної території та окупається сторицею. Звісно, підрахувати економічну вигоду складно, до того ж не варто очікувати миттєвого зиску. Однак той факт, що прибуток від цього виду інтелектуально-духовної діяльності однозначно існує, став давно зрозумілим у цивілізованому світі. Високорозвинені країни світу до-

сягли свого економічного поступу завдяки величезним фінансовим вкладенням у сферу науки, культури та освіти, в тому числі й забезпечивши розвиток енциклопедичної справи.

Отже, наявність високого рівня енциклопедії є показником розвитку суспільства, зокрема науки, освіти, економіки, суспільних відносин та соціально-економічних умов. Національна енциклопедія виступає одним з атрибутів державності та ознак зрілості нації; регіональна – є важливим духовним атрибутом регіону. Енциклопедична наука має посідати важливе місце у вивченні соціально-економічного життя суспільства. А наукова енциклопедична інформація має слугувати міцною основою для вироблення державної та регіональної соціально-економічної політики у всіх її аспектах. Перспектива енциклопедизації в Україні є державною проблемою сучасної політики у справі організації ефективного функціонування державної влади.

Історія людства свідчить, що багатьом енциклопедіям судилося зіграти рушійну роль для розвитку суспільства, причому не лише в окремій країні чи регіоні, а ширше – на глобальному світовому рівні. Наприклад, варто згадати французьке енциклопедичне видання, підготовлене Дені Дідро та іншими визначними постатями епохи Просвітництва, яке вважається таким, що підготувало інтелектуальний ґрунт для Великої Французької Революції 18 ст. Як відомо, ця революція стала символом боротьби за права людини не лише у Франції, а й інших країнах Європи. Тож не дарма свого часу Б. Курилас назвав енциклопедії «воєнним приладдям» [2: 226]. Саме після Великої Французької революції прийшло усвідомлення того, що справжнім сувереном у державі є не монарх, що належить до тієї чи іншої династії, а народ (нація). Усіх людей було визнано вільними й рівними в правах, такими, що мають свої інтереси і здатні їх захищати незалежно від держави. Відбулася десакралізація влади і перехід від підданської до громадянської політичної культури в Європі. Внаслідок цих змін народи стали інакше дивитися на самих себе. І один із чинників, що посприяв цим кардинальним змінам, стало енциклопедичне знання, його концентрація, осмислення й переосмислення.

Нині в країнах світу по-різному вибудовують протекціоністську політику щодо книжкових видань національного чи регіонального значення. Для України показовим може бути досвід Канади. Вона не лише впоралася з могутньою гуманітарною експансією Франції, Великої Британії та Сполучених Штатів Америки, а й завдяки виваженій політиці у видавничій сфері зуміла створити захищений і водночас один із найвідкритіших національних книжкових ринків, перетворити видавничу галузь на провідну в структурі економіки Канади. Саме держава, усвідомивши, яку велику роль відіграють для неї книги, наповнені енциклопедичними знаннями, вдалася до низки заходів на підтримку національного книговидавання. В основному вони полягали в наданні коштів на публікування навчальної, енциклопедичної, культурологічної літератури, творів канадських авторів, рекламу та пропаганду канадської книжки; а також у розробленні федеральної програми розвитку книговидавничої сфери, направленої на створення відповідної інфраструктури, дослідницьку діяльність, розвиток інформаційної бази для створення відповідних видань. Все це разом посприяло захистові національних інтересів, державного інформаційного простору та позитивно вплинуло на економічний розвиток всіх регіонів Канади та інтелектуальний поступ канадців.

Загалом підтримка національного книговидання з боку урядів європейських країн та США найчастіше виявляється в закупівлі за бюджетні кошти 20–40% щорічного сумарного накладу книжок, які виходять друком у цих країнах, для поповнення фондів публічних, дитячих, спеціалізованих та університетських бібліотек.

Якщо говорити про Україну, то державна підтримка законодавчо стосується передусім особливих видань – книжкових пам'яток, що становлять собою об'єкти матеріальної чи духовної культури виняткової цінності, серед них – рукописні книги, рідкісні й цінні видання, тобто такі, що зберігаються у бібліотечних чи музейних фондах. Це – ті видання, які у правовому полі визначаються Державним реєстром національного культурного надбання, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. Про такі видання держава офіційно піклується: займається їх збереженням, реставрацією, регулює їх використання тощо.

Жодні інші типи видань не регламентуються нормативно-правовою базою як видання національно (державно чи регіонально) важливого значення.

Енциклопедичні видання національного характеру юридично не належать до культурного чи будь-якого іншого надбання держави. Не існує спеціальних видавничих державних програм щодо сприяння розвитку національної енциклопедичної справи, поширення енциклопедій у суспільстві. Натомість, скажімо, у наших слов'янських сусідів сербів національна «Сербська енциклопедія» є об'єктом правовідносин і фігурує в сербському законодавстві – в спеціально створеному Законі Про «Сербську енциклопедію».

В Україні офіційна державна підтримка й розвиток книговидання нині ґрунтується на «Концепції державної політики щодо розвитку національної видавничої справи та популяризації читання на період до 2020 року», схваленій Кабінетом Міністрів України 24.02.2016 року. Метою Концепції, як зазначено в ній, є відродження соціального значення книги та читання як процесу культурного, духовного, професійного та інтелектуального збагачення людини, суттєве підвищення якості і професіоналізму кадрового ресурсу, створення сприятливих умов для розвитку видавничої галузі та системи інформування про вітчизняну видавничу продукцію, що дасть можливість підвищити рівень конкурентоспроможності України як європейської держави. Ця Концепція та план заходів до неї, на жаль, не передбачають акцентування ні на енциклопедичних виданнях, ні на регіональному книговиданні загалом. Вважаємо, це суттєва прогалина, особливо з огляду на тлі нинішніх реформ в країні. Йдеться, зокрема, про те, що нині в державі впроваджують адміністративно-територіальну реформу, зміст якої полягає в децентралізації влади, тобто наданні регіонам більших прав, повноважень, можливостей. Звісно, адміністративно-територіальна реформа актуалізує значення і роль регіональних енциклопедій та краєзнавчої літератури в цілому. В цьому ж контексті надзвичайно важлива роль регіональної енциклопедистики пов'язана з туризмом в регіонах нашої країни, який потребує розвитку. І з цієї точки зору регіональні енциклопедії можна розглядати як одне з ключових джерел інформаційного забезпечення державної політики у розвитку туризму в Україні.

Щоправда, в Україні діє державна програма «Українська книга», основною ідеєю якої є якісне та змістовне наповнення асортименту вітчизняної книжкової продукції

для досягнення відповідного інформаційного, освітнього, культурного рівня українського суспільства, сприяння формуванню позитивного міжнародного іміджу держави. Ця програма, у разі проходження конкурсу, надає видавництвам фінансове забезпечення на друк видань. Відрадно, що окремим напрямком цієї програми є «науково-популярні видання, довідкові та інформаційні видання (енциклопедії, довідники, словники тощо)». Наприклад, у 2016 році за цією програмою було видано перший том «Франківської енциклопедії» у 7 томах.

Енциклопедичні видання як якісний інтелектуальний продукт сьогодні створюють в академічних чи університетських колах – як у столиці та і регіонах. Наприклад, багато інститутів Національної академії наук підготували енциклопедії з відповідних галузей знань. Прикметно, що ця тенденція нині набуває популярності. І не лише серед академічних інститутів чи університетів, а й часто серед громадських чи інших організацій в різних регіонах України.

Проте поява таких енциклопедій не була зумовлена державною політикою у цьому напрямі. Інакше кажучи, того доробку, який має українська енциклопедистика сьогодні, могло б і не бути. Лише окремі (поодинокі) видавничі проекти енциклопедичного характеру були ініційовані й фінансово підтримані вищими органами державної влади, зокрема «Велика українська енциклопедія» – відповідно до указів Президента України Про Велику українську енциклопедію (№ 1/2013 від 02.01.2013) та Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії (№ 7/2015 від 12.01.2015). Заради справедливості (і для того, щоб історія не повторилася) варто сказати, що були й такі проекти, які держава ініціювала та фінансово не підтримала. Наприклад, указом Президента України (від 15.12.2006, № 1088/2006), Постановою Президії НАН України (від 18.10.2006, № 264) та дорученням Першого Віце-прем'єр-міністра України (від 29.07.2008, № 52197/34/1-06) було ініційовано створення «Української національної енциклопедії», яку, підкресливши неабияку важливість подібних видань, підтримали Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерство економіки України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України. Проте проект не був реалізований через відсутність фінансування.

Існують також регіональні енциклопедії, створення яких було ініційоване й фінансово забезпечене місцевими органами державної влади. Приміром, «Тернопільський енциклопедичний словник» створено відповідно до рішення сесії Тернопільської обласної ради «Про організацію видання Тернопільського енциклопедичного словника» (від 11.11.2002), яким було затверджено редакційну колегію та створено при ній редакційно-видавничу групу. Важливо наголосити, що, готуючи цей словник, колектив укладачів керувався методичним досвідом підготовки національної «Енциклопедії сучасної України», про що зазначено в передмові. Редакція «Енциклопедії сучасної України» передала частину статей та фотокарток. Сподіваємося, що така практика набуде серед видавців регіональних енциклопедій свого поширення; як, власне, і практика серед обласних рад ініціювати створення обласних енциклопедій.

У 2011 році Харківська обласна рада ініціювала створення видання «Харківщина: Енциклопедичний словник», уповноваживши на її підготовку Харківський національний університет ім. В. Каразіна. Варто сказати, що 2015 року весь наклад цього

енциклопедичного словника було арештовано без зазначення підстав. Однак, причина очевидна: у переліку членів редколегії видання є Г. Кернес, М. Добкін, останньому з яких 2014 року було висунуто підозру в зазіханні на територіальну цілісність країни як представнику влади. Сам факт накладання арешту свідчить, що державні служби розуміють стратегічне значення енциклопедичної інформації. На жаль, експертної оцінки цього видання ніхто з фахівців не надавав, принаймні у відкритому доступі цієї інформації не виявлено. Працівники Інституту енциклопедичних досліджень НАН України були б раді ознайомитися з цим виданням, фахово проаналізувати його, зокрема й на предмет того, чи становить це видання загрозу національній безпеці України чи все ж таки є важливою для розвитку регіону енциклопедією, задум створення якої, до речі, був пов'язаний з підготовкою до чемпіонату Європи з футболу 2012 року, коли Харків був одним з міст України, де відбувалися ці змагання. Тож зміст енциклопедії мав би бути орієнтованим як на українського читача, так і іноземних туристів (вболівальників), що мало б сприяти поширенню знань про Україну загалом і Харківщину зокрема в Європі та світі.

На жаль, авторські колективи чи видавництва не надсилають бодай примірник власних енциклопедій до установи – єдиного в Україні координаційного центру з питань енциклопедичної справи. Та й інформація про вихід тієї чи іншої регіональної енциклопедії не завжди надходить до інституту або надходить із запізненням. Немає в бібліотеці установи й харківського видання, тож і фахове уявлення про неї відсутнє.

Додамо також, що важливою для української енциклопедистики є розпочата робота з підготовки «Волинської універсальної енциклопедії», яку ініціювала Волинська обласна рада. Поки що видання не опубліковано.

Загалом відсутність чіткої державної позиції щодо питання підготовки енциклопедично-довідкових видань призводить до того, що ринок української книжки заповнюється низькоякісною продукцією, в назві якої з'являється слово «енциклопедія». Йдеться про ту книжкову продукцію, яку створено винятково з комерційною метою. Такі книги зазвичай не становлять жодної цінності для розвитку української державності. Вони часто позбавлені високої книжкової культури – починаючи з того, що їх створюють нікому не відомі люди в тій сфері знань, про яку вони пишуть, закінчуючи мовними, а то й фактичними помилками. Ба більше, засилля таких псевдоенциклопедій сприяє тому, що якісні справжні енциклопедії губляться серед них, втрачаючи свою цінність.

Ситуація в енциклопедистиці корелює із загальною тенденцією ставлення держави до науки: як зазначає М. Недюха, маючи потужний науковий і науково-технічний потенціал, держава слабко використовує його як засіб і ресурс для розвитку країни [3: 274].

Однак, вважаємо, що державна політика у напрямі піклування про підготовку енциклопедичних видань повинна бути спрямована не лише на систематичне поповнення відповідних джерел інформації, а й збереження й поширення (популяризацію) тих, що вже існують. Важливо й інше: виокремити пріоритетні напрями довідкової літератури, втілити в життя реальну програму видання тих книжок, які б оптимально відповідали вимогам часу, вимогам українських читачів та вимогам держави до них, слугуючи

цінним і надійним джерелом багатоаспектних об'єктивних відомостей, інструментом розвитку держави в напрямі покращення її інтелектуального, духовного й економічного розвитку.

Виховання патріотизму громадянського суспільства – одне з провідних завдань держави в напрямі гуманітарної політики. Це саме питання вельми актуальне й у різних наукових дисциплінах педагогіці, філософії тощо. Взаємодія державного апарату й досягнень науки, а також суспільної думки – є успішною формулою у питаннях про формування патріотизму й гордості за свою країну. Держава при широкій участі науки і громадськості має розцінювати виховання суспільства як основний компонент своєї педагогічної політики. Світова і вітчизняна історія освіти свідчить про те, що змістові параметри мети виховання підростаючих поколінь відображають рівні цивілізації суспільства, його демократичних характеристик, економічних можливостей, компетентності уряду, служб прогнозування і розрахунку реальних умов розвитку педагогічних систем. Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру, виховання ціннісного ставлення до соціального оточення та самої себе, національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного, толерантного громадянина – патріота, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, відповідального перед своєю нацією.

Національно-патріотичне виховання громадян, особливо дітей та молоді, є одним з основних складників консолідації та розвитку українського суспільства, запорукою готовності до сучасних нових викликів. З метою виховання громадянина-патріота України, утвердження любові до Батьківщини, формування у особистості ціннісного ставлення до суспільства та самої себе, духовності, моральності, шанобливого ставлення до національних надбань українського народу, усвідомлення єдності власної долі з долею своєї країни, наслідування найкращих прикладів мужності та звитяги борців за свободу та незалежність України (як з історичного минулого, так і сьогодення), активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції, сучасна українська держава потребує національної системи виховання.

Розбудова національної системи виховання, як і освіти загалом, яку сьогодні реформують, в сучасних умовах з урахуванням кардинальних змін у всіх сферах суспільного життя, історичних викликів ХХІ століття вимагає критичного осмислення досягнутого і зосередження зусиль та ресурсів на розв'язанні найбільш гострих проблем, які стримують розвиток, не дають можливості забезпечити нову якість освіти, адекватну нинішній історичній епосі. Модернізація і розвиток освіти повинні набути випереджального безперервного характеру, гнучко реагувати на всі процеси, що відбуваються в Україні та світі. Підвищення якісного рівня освіти має бути спрямоване на забезпечення економічного зростання держави та розв'язання соціальних проблем суспільства, дальшого навчання і розвиток особистості. Якісна освіта є необхідною умовою забезпечення сталого демократичного розвитку суспільства.

2015 року з'явився Указ Президента України про затвердження «Стратегії національно-патріотичного виховання дітей і молоді на 2016–2020 рр.». Згідно зі Стратегією національно-патріотичне виховання має набути характеру системної і цілеспрямованої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, навчальних

закладів, інститутів громадянського суспільства, громадян з формування у людини і громадянина високої національно-патріотичної свідомості, почуття відданості своїй державі. Основними складниками національно-патріотичного виховання мають стати громадянсько-патріотичне, військово-патріотичне, духовно-моральне виховання.

У зв'язку з цим енциклопедичні видання можемо рекомендувати як доступне надійне інформаційне джерело для досягнення цієї важливої мети – патріотичного виховання суспільства. З метою забезпечення національно-патріотичного виховання важливими є довідкові видання зі сфери української науки, культури та мистецтва, військової справи, цивільної оборони, історії (з акцентом на шанування пам'ятних дат та історичних постатей), краєзнавства, туризму, охорони довкілля, фізкультури, спорту, популяризації здорового способу життя.

Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України: Київська Русь, Литовсько-Руська держава, козацька держава, Гетьманщина, УНР, ЗУНР. Особливого значення набуває порівняльно-історичні відомості про переривання державності в інших європейських країнах, які на сьогодні являють собою потужні європейські нації. Спеціального розгляду потребують історичні обставини, які призводять до переривання державності. А отже, край особливого значення набувають довідкові видання на історичну тематику.

Енциклопедичні видання як жодні з інших відповідають одному з пунктів про шляхи реалізації Стратегії та індикатори ефективності її реалізації, який звучить так: *підвищення рівня знань у дітей і молоді про видатних особистостей українського державотворення, визначних вітчизняних учених, педагогів, спортсменів, провідних діячів культури і мистецтва, а також духовних провідників Українського народу*.

Найкращим чином подібне завдання може бути реалізоване за допомогою створення спеціальних біографічних енциклопедій про видатних людей (з окремої галузі або регіону тощо) або спеціальних персональних енциклопедій про окремих людей. Серед останніх сьогодні маємо видання про Т. Шевченка («Шевченківська енциклопедія», «Шевченківський словник»), І. Франка («Франківська енциклопедія», електронна «Енциклопедія життя і творчості Івана Франка»), Лесю Українку (електронна «Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки»), М. Костомарова (енциклопедичний довідник «Микола Костомаров: Віхи життя і творчості»).

Серед енциклопедій про визначних українців, яких варто знати й пишатися ними, багато видань регіонального характеру. Серед них є:

- «Діячі історії, науки і культури Закарпаття»,
- «Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX століття»,
- «Миколаївці. 1789–1999»,
- «Митці Буковини»,
- «Митці Рівненщини»,
- «Місто і люди. Єлисаветград – Кіровоград, 1754–2004»,
- «Сумщина в іменах»,
- «Черкаський край в особах. 1941–2001» та деякі інші (докладніше див. – [1]).

Енциклопедією національного значення є багатотомна «Енциклопедія сучасної України». В опублікованих на сьогоднішній день 18 томах широко представлено ви-

датних осіб України. Незважаючи на те, що це видання – універсального типу (не лише про персоналії, а й про інші сфери українського життя), іншого, який би вміщував більше персоналій, не існує. Відомий громадський діяч, президент Міжнародної асоціації українців Ярослав Дмитрович Ісаєвич якось назвав ЕСУ національним біографічним енциклопедичним словником. В Україні віднедавна існує також Український національний біографічний архів (у вигляді електронного науково-інформаційного ресурсу в мережі Інтернет), започаткований Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського.

Отже, у сфері державного розвитку національної видавничої справи та популяризації енциклопедичній справі має бути відведене належне місце. Забезпечити суспільство доступом до якісних енциклопедичних видань національного й регіонального характеру, зокрема й за рахунок підготовки нових, означає підвищити рівень освіченості громадян, покращити їхні інтелектуальні здібності. Такі видання, без сумніву, мають великий потенціал слугувати засобом виховання патріотичних почуттів і гордості за свою країну, що в сьогоденні умовах для України особливо актуально (йдеться передусім про енциклопедії, в яких міститься інформація про видатних осіб національного й регіонального значення, а також видання, у яких акцент зроблено на висвітленні досягнень України чи регіонів в галузі науки, техніки, культури тощо). Тож розвиток енциклопедичної справи має бути стратегічним напрямом у здійсненні державної гуманітарної політики нашої держави.

Література

1. Березюк Т., Іщенко О., Пилипчук Р., Савченко О., Фещенко Н., Шушківський А. Здобутки української енциклопедистики: коротка характеристика видань // Наука України у світовому інформаційному просторі / НАН України. Вип. 12. К.: Академперіодика, 2015. С. 88–109.
2. З історії енциклопедистики (Курилас Б. Доба енциклопедій) // Українські електронні та паперові енциклопедичні видання: основні здобутки та перспективи / НАН України; Ін-т енциклопедичних досліджень. К.: Академперіодика, 2015. С. 217–235.
3. Недюха М. Правова ідеологія українського суспільства / Міжрегіональна академія управління персоналом. К., 2012. 400 с.

REGIONAL AND NATIONAL ENCYCLOPEDIAS IN VIEW OF THE STATE HUMANITARIAN POLICY

The study focuses on the fact that encyclopedic publications, both national and regional, play an important role in raising the level of education of citizens, improving their intellectual abilities, inculcating patriotic feelings and pride in their country. On this basis, the authors express the idea that the development of encyclopedic affairs in the state should be a strategic direction in the implementation of the state humanitarian policy.

Keywords: encyclopedia, regional encyclopedia, humanitarian policy of Ukraine, development of society.

САЄНКО Людмила

кандидат історичних наук
завідувач відділу краєзнавства «Одесика»
Одеська національна наукова бібліотека

БІОБІБЛОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК «КРАЄЗНАВЦІ ОДЕЩИНИ»: ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ

У дослідженні представлено проект створення біобібліографічного довідника «Краєзнавці Одещини». Проаналізовано внесок сучасних краєзнавців Одещини у розбудову та історичне життя краю.

Ключові слова: довідник, біобібліографія, краєзнавство, край, Одещина.

Із здобуттям Україною незалежності значно посилився інтерес усіх верств суспільства до першовитоків і джерел своєї історії. До вивчення рідного краю, історії його міст і сіл потягнулося багато ентузіастів, які прагнуть всебічно дізнатися про минуле України. Позаяк любов до рідної землі, до батьківщини – одне з найсвятіших почуттів, які кожна людина проносить крізь усе своє життя. Краєзнавство тому й користується такою популярністю та любов'ю в народі, що відгукується на найтонші порухи людської долі. Зовсім не кожна галузь науки здатна так органічно поєднати минуле, сучасне й майбутнє, відкрити нове в начебто давно відомому, промовляти безпосередньо до сердець.

Однією з ознак сьогоденної історіографічної ситуації в Україні є зростання зацікавлення регіональною історією, що знаходить втілення у формуванні історичної регіоналістики як окремого напрямку наукових досліджень. Регіональні розвідки уможливають побачити людину в її природному і соціокультурному оточенні, звернути увагу на взаємодію географічних, економічних, демографічних, екологічних та інших чинників. Найкращі можливості для утвердження таких підходів відкриває ретроспективне дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комуні-

кативних зв'язків в межах регіонів, що склалися історично. Регіональні особливості вивчають дослідницькими методами у різних наукових дисциплінах – історії, археології, антропології, історичній демографії, етнології, історичній географії, політології, економіці регіонів, соціології, соціолінгвістиці тощо. Історико-регіональні студії становлять стрижень історичного краєзнавства, його наукову основу. Регіональне дослідження набуває значення краєзнавчого знання тоді, коли у ньому виникає потреба в контексті вивчення історії «малої батьківщини», того чи іншого регіону або міста. Українське історичне краєзнавство, на думку В. Круля, «об'єктом свого вивчення має особливості непересічної часової динаміки людської спільності з квазінаціональними, субнаціональними рисами на певних територіях (і тільки в межах суцільної української етнічної території)» [2]. Дослідник вважає, що для історичного краєзнавства просторовий обсяг вивчення значно ширший, ніж для історії України. «Тому головним для історичного українського краєзнавства є діяльність людини, активного носія національного, в межах суспільно-економічних формацій, стратифікованих систем українського суспільства» [2].

З допомогою наукового інструментарію краєзнавства українським науковцям та аматорам-ентузіастам впродовж останнього десятиріччя вдалося заповнити велику кількість «білих плям», що нагромадилися у попередній період. Спільним пріоритетом для всіх регіонів було вивчення історії населених пунктів України [1].

Саме краєзнавство є безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом в сфері матеріальної і духовної культури. Ця скарбниця є тим своєрідним містком, який зв'язує покоління минулі з поколіннями сучасними і майбутніми [7].

Вимогою часу ХХІ століття є створення біографічних довідників про видатних політичних, державних, церковних діячів, майстрів культури і мистецтв, учених, краєзнавців; путівників у новій редакції по національних і державних історико-культурних, історико-архітектурних та природних заповідниках, для потреб туризму й іншої такого типу друкованої продукції з «малої батьківщини». До створення цих серійних видань також залучені тисячі дослідників, які акумулюють колективну енергію і творчість мас на тлі краєзнавства. При цьому завдання вчених і краєзнавців, що стоять на позиціях реалізму, історичної правди, на засадах впровадження інноваційних та інформаційних технологій і методик, полягає у зваженому, неупередженому висвітленні історичного процесу у всій його складності і суперечливості. Науковий пошук має бути пошуком істини, і краєзнавству тут повинна належати особлива роль. Адже саме на місцях, крізь призму вже узагальненого і осмисленого історичного досвіду, твориться сьогодні картина минулого, в основу якої кладеться неприкрашена правда. Тому сьогодні дуже важливо, щоб названі й інші фундаментальні дослідження провадилися на принципах об'єктивності та історизму, з позицій правди, що дозволить відтворити складну, героїчну і багатостраждальну історію українського народу, щоб у майбутньому не було соромно за написане і видане нинішнім поколінням учених і краєзнавців [8].

Біобібліографічні довідники – це джерело інформації як для широких читачьких кіл, так і для фахівців. Прикладом таких довідників, які вийшли в Одесі, є біо-

бібліографічний довідник *«Общество независимых художников в Одессе»* [5], який містить матеріали про Одеське товариство незалежних художників (1917–1920) і створене творчою молоддю як альтернатива Товариству південноросійських художників. У першій частині охоплено літературу про діяльність Товариства, основу якої складають матеріали одеської періодики; друга частина складається з біографічних відомостей про художників. Топонімічний довідник *«История Одессы в названиях улиц»* [3] присвячений історії назв вулиць, провулків і спусків, майданів і скверів, які є повноцінною складовою історії міста. *«Спортивная слава Одешины»* [6] – ще один довідник Одеського краю. Перший випуск цього біографічного довідника присвячено видатним тренерам, спортсменам Одешини. Книга містить інформацію про різні види спорту в Одесі, Южному, Чорноморську, короткий опис та історії обласних федерацій, біографії заслужених тренерів СРСР, заслужених тренерів України, заслужених майстрів спорту, майстрів спорту міжнародного класу, Олімпійських чемпіонів, чемпіонів світу і Європи, чия кар'єра пов'язана з Одесою, котрі в період 1980–2006 років досягли високих спортивних результатів. У книзі представлено таку інформацію: адреси, телефони спортивних федерацій, дитячо-юнацьких спортивних шкіл Одеси. Особливий розділ *«Помним, гордимся»* присвячено видатним тренерам і спортсменам Одеси, які пішли з життя.

«Наукова еліта Одеси» [4] – видання, яке присвячене вченим Одеської області, містить 500 біографій докторів наук, професорів. Збір довідкової інформації здійснено методом анкетування. Перший випуск біографічної енциклопедії видало управління освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації спільно з Південно-науковим центром НАН і МОН України та Радою ректорів вишів Одеської області.

Сьогодні краєзнавчий рух переживає новий період пошуково-творчої активності. Основою цього руху стали справжні подвижники історико-культурної спадщини Одешини, ентузіасти, які за велінням серця, незважаючи на брак фінансової та матеріальної підтримки, вбачають своє покликання у відродженні духовного надбання нації. Це люди різні за фахом, віком і покликанням. Саме вони – в полі зору укладачів біобібліографічного довідника *«Краєзнавці Одешини»*. Сьогодні зростає кількість людей, в першу чергу науковців, вчителів, журналістів, студентів та ін., які провадять дослідницьку та пошукову роботу, спрямовують свої зусилля на виховання у співвітчизників високого почуття патріотизму, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українців і національних меншин, що мешкають на території Одеси та Одеської області. Кожна особистість тут виступає як вмістилище соціально-культурної системи свого часу.

Біобібліографічний довідник розраховано на широкий загал читачів – науковців, викладачів-освітян, музейних і бібліотечних працівників, краєзнавчих товариств та осередків. Маючи конкретну допомогу від краєзнавців Одешини, ми можемо уточнювати біографічні відомості та репертуар творчих здобутків, фіксувати перелік джерел. Інформація щодо сучасних краєзнавців подана безпосередньо за складеними анкетами. Робота зі збирання інформації про краєзнавців Одешини, яким сьогодні завдячуємо за любов до України та рідного краю, триває. Не маючи інформації про них, важко усвідомити, який внесок зробили краєзнавці у розбудову історичного краєзнавства Одешини.

До довідника ввійде понад 150 коротких відомостей про людей різних за фахом, віком і покликанням сучасних краєзнавців Одеси та Одещини. У ньому подаємо, зокрема, і біографії багатьох уродженців Одеси та Одеської області, які продовжують свою діяльність, передають знання і здібності молодому поколінню. Серед них, наприклад, такі.

МАКСИМ'ЮК Тарас Іванович – член правління та почесний член НСКУ (1993), перший заступник голови правління Одеського обласного відділення Українського фонду культури (2002), Почесний член Одеського товариства колекціонерів (1990), член НСЖУ (2003), Заслужений працівник культури України (1997). Має одну з найбільших в Україні приватних збірок українських видань XIX–XX ст. Також ним зібрано колекцію стародруків XVII–XVIII ст., значну колекцію краєзнавчих листівок I пол. XX ст., рукописи, документи, фотографії XIX–XX ст., твори краєзнавчого народного мистецтва, зокрема писанки. Матеріали колекції експонувались на численних виставках не лише в Одесі, але й у багатьох інших містах України, а також у Галаці (Румунія), Чикаго та Нью-Йорку (США). Є засновником Українського культурологічного музейно-виставкового центру «Тарасів Дім» в Одесі. Був членом редколегії журналу «Краєзнавство», брав активну участь у роботі Секції книги, наукової секції «Одесика» та Клубу шанувальників мініатюрної книги при Одеському будинку вчених, а з 1982 р., з моменту його заснування і до кінця 1980-х р., очолював Одеський клуб шанувальників екслібрису та книжкової графіки. Як учасник експедиції на українському судні «Еней» (1992–1993) пропагував історико-культурні надбання рідного народу в країнах Європи.

ЛУЩИК Сергій Зенонович – відомий одеський краєзнавець, бібліофіл, колекціонер, архівіст. Він відомий своїми дослідженнями з історії літературного і художнього життя Одеси кінця XIX – початку XX ст. С. З. Лущику належить першість відкриття багатьох раніше забутих імен та маловідомих сторінок в історії культури Одеси.

ЧІЛЄЙ Олександр Павлович – вивчає історію храмів і монастирів Одеси та Одеської області. Учасник краєзнавчих конференцій, Різдвяних та Пасхальних читань. Автор та упорядник книг та публікацій з даної тематики. З 2014 р. має публікації з історії Одеси та області. Публікується у газеті «Одесские известия». Учасник проекту «Забытые алтари» (2015), учасник телепередач «ТЕО ГЛАСС». Має нагороди від УПЦ (2009, 2011), благословенну архієрейську грамоту (2012).

МУЗИЧКО Олександр Євгенович – доцент кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова. Найвагомішими науковими досягненнями О. Музичка є те, що він вперше на південноукраїнському матеріалі глибоко застосував біоісторіографічний метод, ретельно дослідивши раніше маловивчені біографії цілої плеяди науковців, істориків, правознавців та літературознавців, зокрема, професорів Одеського університету. У його працях вперше до наукового обігу запроваджено значний масив раніше невідомих архівних джерел. О. Музичко вдалося про-

демонструвати тісний зв'язок між науковою та громадською діяльністю, національними позиціями науковців. Він запропонував цінні розробки щодо поглиблення вивчення міжнаціональних взаємин в Одеському регіоні, зокрема, вперше розкривши тему «Грузини в Одесі». Є автором 150 наукових праць, серед яких 8 індивідуальних та колективних монографій. У 2007 р. висувався Вченою Радою історичного факультету на здобуття стипендії Кабінету Міністрів України для молодих вчених. Нагороджений Грамотою Всеукраїнського товариства «Просвіта» за внесок у розвиток української культури (2005 р.), Почесною Грамотою Управління освіти та наукової діяльності Одеської облдержадміністрації за багаторічну плідну працю (2010 р.), Подякою від Генерального консульства Грузії в Одесі за вагомий особистий внесок у зміцнення грузинсько-українських відносин (2011, 2015 рр.).

СИСІН Юрій Михайлович – педагог за освітою, історик-дослідник, український письменник, краєзнавець, патріот за переконаннями. Член Національної спілки письменників України. Юрій Сисін – справжній дослідник рідного краю, людина, віддана своєму покликанню, осяяна азартом пошуку і можливістю встановлення історичної істини. Пише про козаччину, народний побут, звичаї земляків, спогади про визначних краян.

ЛЕВЧЕНКО Валерій Валерійович – доцент кафедри українознавства Одеського національного морського університету. Тема досліджень: історія вищої школи та науки на півдні України в др. пол. XIX – пер. пол. XX ст., історія церкви в Одесі в др. пол. XIX – пер. пол. XX ст., розвиток краєзнавства на Півдні України в пер. пол. XX ст., історія відносин наукової інтелігенції та влади в умовах тоталітарного режиму 20–40-х рр. XX ст., метричні книги як джерело з історії Південної України другої половини XIX – поч. XX ст., розвиток історіографії, біографістики та інтелектуальної біографії на Півдні України. Член Національної спілки краєзнавців України. Науковий співробітник Одеського академічного центру Міжнародної академії наук та мистецтв, де працює над реалізацією державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Одеська область». Член авторського колективу видання «Реабілітовані історією. Одеська область» (2010 р.). Член робочої групи при Державному архіві Одеської області з підготовки до видання «Книга пам'яті. Голодомор 1932–1933 рр. Одеська область» (2009–2016 рр.). Член робочої групи з підготовки путівника «Документи з історії та культури євреїв в архівах Півдня України» (2010–2011 рр.) діючого в рамках міжнародного дослідницького проекту «Документи з історії та культури євреїв в архівах Росії, України та Білорусі». Учасник проекту «Через традиції добросусідства – до міжетнічної толерантності» (2011 р.) реалізованого Одеською обласною організацією ВГО «Комітет виборців України» спільно з історичним факультетом Одеського національного університету імені Іллі Мечникова. Член редакційної колегії серії «Праці Державного архіву Одеської області» (2011–2013 рр.). Член робочої групи з організації та проведення в стінах Одеського національного морського університету 4-х (2009, 2011, 2013,

2015 рр.), міжнародних наукових конференцій «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Брав участь у десятках наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах міжнародного та всеукраїнського рівня, присвячених краєзнавчій тематиці.

МИХАЙЛУЦА Микола Іванович – професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету. Тема краєзнавчих досліджень – історія конфесій на півдні України у передвоєнний період; взаємини християнських церков і влади в роки Другої світової війни; місіонерська діяльність, пастирське служіння та долі одеського духовенства; репресоване освітянство Одещини; біографістика тощо. Член Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України. З 27 травня 2015 року – член Правління Національної спілки краєзнавців України. Організатор і натхненник п'яти Міжнародних наукових конференцій «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017). Автор понад 200 наукових та науково-публіцистичних статей, 8 авторських та колективних монографій. Член редколегій періодичних видань: історико-краєзнавчого альманаху «Південний-Захід. Одесика» (Одеса), наукометричних журналів «Емінак» (Миколаїв) і «Danubius» (Galați, Romania) та ін.

Ми навели тут лише кілька сучасних краєзнавців Одещини. Розуміємо, що маємо докласти чималих зусиль для того, щоб добре ім'я безкорисливого дослідника малої батьківщини було оточене належною увагою і звучало гордо. Сьогодні історія нашого народу вимагає глибокої переоцінки, очищення правдою, оновлення змісту. Багато що втрачено, забуто, викреслено з пам'яті народу. Нині краєзнавство відіграє велику роль у вихованні людини, становленні особистості, усвідомленні нею своєї національно-культурної належності. Це – загальна потреба суспільства, яке переповнене бездуховністю, насильством, жорстокістю. Потрібно виховувати не абстрактну, а дієву любов до своєї малої батьківщини, почуття гордості за її славне минуле, відчуття себе господарем, який турботливо оберігає природу краю, його природні ресурси, пам'ятники, зберігає культурні традиції та передає їх у спадок прийдешнім поколінням. І в цьому ми вбачаємо основну місію бібліотечного краєзнавства.

Література

1. Історичне краєзнавство в Україні у другій половині XX – на початку XXI ст.: доповідь і тенденції розвитку // Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. Ч. 1. Л.: ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 130 с.
2. Круль В. П. Краєзнавство: історична географія. Чернівці, 1999. С. 3; Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства // Краєзнавство. 1994. №1–2. С. 3–6.
3. Майстровой Я. Я. История Одессы в названиях улиц: топонимический справоч-

- ник. Одеса: ПЛАСКЕ, 2012. 436 с.
4. Научная элита Одещины: Биограф. енцикл. Одеса: ПУБІ «Європа-Центр», 2005. 341 с.
 5. Общество независимых художников в Одессе: биобиблиографический справочник / Сост. О. М. Барковская. Одесса: ОННБ им. М. Горького, 2012. 215 с.
 6. Спортивна слава Одещини: Енциклоп.-біограф. справ. Кн. 1 / Авт.-сост. А. Г. Богатыренко, С. Г. Богатыренко Одесса: СПД Богатыренко А. Г., 2006. 304 с.
 7. Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми: до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). К., 2003. 125 с.
 8. Тронько П. Т. Національне краєзнавство незалежної України: досвід та перспективи // Краєзнавство. 2006. № 1–4. С. 7–11.

**BIOBIBLIOGRAPHICAL GUIDE «RESEARCHERS OF LOCAL LORE
IN THE ODESSA REGION»: ON THE CREATION CONCEPTS**

The study presents the project of creation of a bibliographic guide «Regional studies of the Odessa region». The contribution of contemporary regional ethnologists of the Odessa region to the development and historical life of the region is analyzed.

Keywords: reference book, bibliography, regional studies, region, Odessa region.

Соколов В. Створення регіональних енциклопедій з бібліотечної справи як важливий напрям розвитку бібліотечної політики регіонів // Українська енциклопедистика. Матеріали 5-ї Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика» / За ред. М. Железняка, Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2017. С. 93–102.

DOI <https://doi.org/10.37068/ue.2017.11>

СОКОЛОВ Віктор

кандидат історичних наук

головний бібліотекар

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого

СТВОРЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЙ З БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ БІБЛІОТЕЧНОЇ ПОЛІТИКИ РЕГІОНІВ

У дослідженні схарактеризовано загальні питання регіональної енциклопедистики; проаналізовано проблеми створення регіональних довідково-енциклопедичних видань з бібліотечної справи у взаємозв'язку з розвитком регіональної бібліотечної політики; висвітлено сучасний стан розвитку та підготовки бібліотечних енциклопедій в Україні.

Ключові слова: *регіональна енциклопедія, бібліотечна енциклопедія, регіональна енциклопедистика, бібліотечна політика, «Бібліотечна енциклопедія Харківщини».*

На сучасному етапі в Україні активно розвиваються процеси децентралізації влади, що значно посилює права та повноваження регіональних адміністративних органів. Зазначені процеси відбуваються поряд з розвитком і підвищенням значення діяльності органів місцевого самоврядування. Наведені соціально-політичні чинники спонукають на місцях активізацію роботи установ у сферах освіти, науки, культури, зокрема, формують нову сферу бібліотечних інтересів, дій і відповідальності. Бібліотеки отримують більшу самостійність у визначенні шляхів і пріоритетів свого розвитку, функцій і змісту діяльності порівняно з попередніми десятиліттями. Проте фінансово вони стали ще більш залежними від місцевої влади. Тож від їхньої активності, налагодження взаємозв'язків із владними структурами залежить формування культурної політики, цільових програм на регіональному рівні та, власне, їхній подальший розвиток.

На сьогодні в Україні сформувався й успішно розвивається окремий вид науково-дослідної, культурно-просвітницької та видавничої діяльності – підготовка регіональних енциклопедій, передусім історико-краєзнавчого спрямування (нині їх видано понад 70). Цей вид діяльності розвивається і в галузі бібліотечної справи. Особливо важливою подією в розвитку української бібліотечної справи є створення в електронному форматі загальнодержавної «Української бібліотечної енциклопедії» (УБЕ), яку від 2010 р. готує сектор енциклопедичних досліджень науково-дослідного відділу Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого спільно з працівниками інших відділів книгозбірні та провідними фахівцями з багатьох наукових, публічних, спеціалізованих бібліотек і вишів Києва, Харкова, Львова, Вінниці, Кропивницького й інших міст України. З кожним роком підготовка УБЕ набуває дедалі ширшого резонансу в професійних колах бібліотечних фахівців. Робота над створенням цієї енциклопедії зумовлює введення в історичний і науковий обіг інформації про багатьох замовчуваних чи з ідеологічних причин «забутих» видатних вітчизняних бібліотекознавців, книгознавців та діячів бібліотечної справи, розвиток нових напрямків дослідження її історії, аналіз та уточнення новітніх термінів бібліотекознавства та бібліотечної практики. На сьогодні в УБЕ вже опубліковано близько 500 статей.

Підготовку УБЕ певним чином висвітлюють на щорічній міжнародній науково-практичній конференції «Короленківські читання» у Харкові, де жваво обговорюють стан та перспективи розвитку проекту «Української бібліотечної енциклопедії». Робота над матеріалами статей для зазначеної енциклопедії спонукала у 2014 р. бібліотечних фахівців Харкова до створення 2016 року власної регіональної «Бібліотечної енциклопедії Харківщини» у форматі онлайнової енциклопедії [6]. Енциклопедія має редакційну колегію, координаційні центри за окремими напрямами роботи, оскільки багато бібліотек Харківщини давно мають свої напрацювання, особливо стосовно персоналій та вивчення розвитку книгозбірень.

Історія бібліотечної справи у регіоні є одним з провідних напрямків дослідницької роботи бібліотек. У свою чергу, персоналії будь-якої регіональної енциклопедії займають великий відсоток від усієї сукупності матеріалів, до того ж, саме вони надають особливого «звучання» енциклопедії, оскільки реєстр гасел статей-персоналій формують прізвища діячів української науки та культури, особливо тих, чиї імена внаслідок певних політичних причин не отримали достатнього висвітлення у національних енциклопедичних виданнях [13: 33]. Отже, «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» – регіональна електронна енциклопедія, єдиний інтеграційний професійний ресурс, призначення якого – акумулювання відомостей (наукова та довідкова інформація) про бібліотечно-бібліографічну, книгознавчу та документознавчу сферу регіону, висвітлення здобутків бібліотечної справи, а також суміжних галузей у регіональному аспекті [12: 2]. Цей енциклопедичний проект сприятиме розширенню професійних зв'язків, всебічній інтеграції інтелектуального потенціалу бібліотечного співтовариства, підвищенню активності науково-дослідної, науково-методичної, культурно-просвітницької роботи бібліотек регіону. Зокрема, у 2016 р. у межах проекту «Бібліотечна енциклопедія Харківщини» було проведено дослідження «Бібліотечні подкасти Харківщини» (подкаст (від англ. podcast) – спосіб поширення аудіо- та відео-документів через ме-

режу Інтернет); директор Кегичівської ЦБС Т. Гула на запит Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка (ХДНБ) провела збір інформації до ресурсу «Бібліотечна енциклопедія Харківщини»; з метою покращення ефективності збирання та аналізу матеріалів із розвитку бібліотечної справи краю до проекту приєдналася бібліотека Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди.

У 2017 р. бібліотечна енциклопедистика лишається провідним напрямом дослідницької діяльності ХДНБ, яка також бере активну участь у загальнодержавному дослідженні УБЕ (здебільшого написання енциклопедичних статей). Редколегією «Бібліотечної енциклопедії Харківщини» підготовлено й запропоновано в електронній формі в Інтернеті вже понад два десятки статей, незважаючи на те, що підготовка даної енциклопедії перебуває ще на початковому етапі роботи. Ці статті відображають особливості та подробиці розвитку бібліотечної справи регіону, які ніби доповнюють оглядові та довідкові статті в УБЕ. У 2017 році буде продовжено удосконалення науково-організаційної та організаційно-методичної роботи над підготовкою зазначеної енциклопедії (доопрацювання словника, створення та доповнення енциклопедичних статей, вдосконалення наукового редагування статей, організація впровадження систематичного консультування та навчання авторських колективів ХДНБ та бібліотек-партнерів).

За логікою подальшого розвитку бібліотечної справи та енциклопедистики, слідом за Харковом, бажане створення регіональних енциклопедичних видань із бібліотечної справи спершу у визнаних бібліотечних центрах країни – у Києві, Львові, Одесі, а потім в інших обласних центрах. Можливо, створенню великих регіональних бібліотечних енциклопедій, таких, наприклад, як «Бібліотечна енциклопедія Київщини», «Бібліотечна енциклопедія Галичини», «Бібліотечна енциклопедія Одещини», «Бібліотечна енциклопедія Полтавщини», «Бібліотечна енциклопедія Волині» тощо, будуть передувати енциклопедичні видання, присвячені розвитку бібліотечної справи певної місцевості, міста або будуть обмежені лише складом видатних діячів бібліотечної справи регіону.

Звісно, підготовка регіональної галузевої енциклопедії потребує не тільки високого наукового рівня та залучення широкого кола провідних вчених, а й високої фахової кваліфікації редакційного колективу, який здебільшого лише під час створення енциклопедичного видання змушений швидко отримувати досвід відповідної діяльності. Найбільш важливим у підготовчій роботі є створення робочих груп з організації підготовки регіональної бібліотечної енциклопедії, а також визначення провідної бібліотеки краю, що буде виконувати роль науково-методичного центру з координації бібліотекознавчих енциклопедичних досліджень.

Спочатку редакція енциклопедичного видання залежно від обсягу й теми випрацьовує концепцію енциклопедії, словник (реєстр назв статей), визначає принципи подання матеріалу, критерії його відбору, принципи відбору понятійних і персональних статей, ілюстрованого матеріалу, їхні розміри, готує приблизні схеми для однотипних статей, обґрунтовує методичні засади підготовки енциклопедичної статті та її інформаційного наповнення, бібліографічного оформлення тощо. Надалі найбільш загальними етапами підготовки енциклопедії є:

- визначення складу редколегії й організація редагування статей її членами;
- підбір авторів, організація процесу спілкування з ними, а також написання статей;
- упорядкування первинного й вторинного наукового та літературного редагування, а також організація читання статей літературними редакторами і коректорами;
- організація порядку перевірки й зіставлення фактів, правильності етимологічних і топонімічних відомостей, внесення правок, а також узгодження відредагованих статей з авторами;
- отримання наукових рецензій на найбільш складні теоретичні статті;
- організація колективного обговорення тексту;
- підготовка допоміжного апарату видання та здійснення художнього оформлення інформаційного матеріалу [6; 7].

Кожен етап вимагає деталізації, чіткості, визначення відповідальних осіб і термінів виконання розроблених норм-завдань для всіх учасників підготовки енциклопедичних статей. Редактор енциклопедії повинен добре знатися на певній науковій тематиці, вміти працювати з автором, виявляти неослабну пильність впродовж усієї роботи над виданням. Робота редактора над енциклопедичною статтею неможлива без попереднього планування редакцією організації підготовки видання, визначення читачької аудиторії, структури видання, розробки тематичного плану (розподілу загального обсягу статей за їхніми типами та дисциплінами), складання словника – повного переліку термінів, які увійдуть до видання, певного оформлення бібліографічного апарату, ілюстративного матеріалу. Крім того, редакція розробляє методичні рекомендації з підготовки статей та пам'ятку з вимогами та рекомендаціями для авторів.

Статті в енциклопедіях поділяють на кілька типів: статті-огляди, статті-довідки, статті-тлумачення (що містять лише дефініцію, а в разі запозичення слова з іншої мови – його етимологію) і статті-посилання (відсилають користувача до іншого терміна) [12: 6]. Статті-огляди та статті-довідки, що різняться лише обсягом, є визначальними для енциклопедії; вони містять основну інформацію з розглядуваного питання: виклад наукової теорії, хронологію історичних подій, географічні, біографічні, статистичні відомості тощо. Всі статті в енциклопедії повинні бути науковими й актуальними, тобто відповідати сучасному рівню вітчизняної і світової науки, відбивати глибокі зміни, які відбуваються як у світі, так і в країні. Підвищена щільність інформації, вичерпний обсяг фактичного, зокрема статистичного матеріалу, – важливі якісні критерії енциклопедичної статті. Стаття має охоплювати фактичні дані, що не мають випадкового, приватного чи кон'юнктурного характеру. Авторитетність розміщених у статтях фактичних даних не має викликати найменшого сумніву. Точне розкриття значення описуваного поняття сприяє більш глибокому засвоєнню матеріалу, стає важливим інструментом наукового пізнання. З поданого до редакції фактичного матеріалу оцінюється передусім інформаційна ємність і повнота енциклопедичної статті. Основними вимогами до енциклопедичної статті є, окрім повноти представленої інформації, відповідність читачькому й цільовому призначенню видання, науковість та водночас доступність широкому колу читачів за будь-якої складності теми. Стиль викладу енци-

клопедичної статті зазвичай характеризується стислістю, лаконічністю змісту окремого предмета чи явища. Не варто забувати й про оцінку оригінальності статті, при цьому не зайве порівняти її з однойменними статтями інших енциклопедій. Увага в доборі матеріалу має зосереджуватися на вузлових моментах сучасності, на формуванні цілісної картини розвитку бібліотечної справи.

У регіональних галузевих енциклопедичних виданнях, так само як і в більшості інших, часто поєднуються великі оглядові статті з численними матеріалами, що доповнюють провідну статтю і утворюють із нею своєрідну розгалужену структуру з перехресними посиланнями. Завдання редактора у цій ситуації – зняти можливі протиріччя між статтями певного галузевого напрямку діяльності чи відповідного тематичного розділу, у разі потреби перерозподілити чи скоротити текст, прибрати повторення, уніфікувати формулювання, а якщо потрібно – запропонувати нові рубрики.

Більшість регіональних та галузевих енциклопедій орієнтовано і на фахівців, і на широке коло читачів, тому вони поєднують у собі ознаки наукового й науково-популярного видання. Річ у тім, що коло читачів регіональних енциклопедій, зокрема з бібліотечної справи, не вичерпується лише мешканцями тих територіальних областей, яким присвячено видання, що пов'язано із зацікавленістю широких кіл суспільства до історії, стану й розвитку регіонів країни. Публікація регіональних енциклопедичних видань із бібліотечної справи, здебільшого з фінансових причин, зараз можлива лише невеликими тиражами, що значно буде обмежувати коло їхнього використання. Проте, оскільки підготовка будь-якого енциклопедичного видання потребує багато часу і зусиль, створення онлайн-енциклопедії та поступове наповнення її змістом в електронній формі має багато переваг (редагування пропущених помилок, доповнення та виправлення змісту статей, розширення бібліографічного списку новітніми виданнями, покращення художнього оформлення статей тощо), а головне – значно розширює читачську аудиторію через відкритість доступу незалежно від місця перебування користувача. У мережі Інтернет нині розміщено 69 українських енциклопедичних видань, з яких 35 є онлайн-версіями книжкових публікацій [13: 33–34]. Втім, у кожному місцевому осередку, де готують енциклопедії, існують певні методологічні та технологічні особливості підготовки енциклопедичних видань, які іноді можуть призводити до певних небажаних розбіжностей подання матеріалу, що найперше ускладнює алгоритм пошуку інформації. Звичайно, налагодження обміну досвідом організації та методики підготовки енциклопедичних видань, зокрема з розвитку бібліотечної справи, позбавить багатьох методологічних і технічних помилок та покращить ефективність роботи.

Варто прагнути до того, щоб формою організації зазначеної роботи було б створення методичного координаційного центру з підготовки регіональних енциклопедій, який би займався: інтеграцією регіональних інформаційних ресурсів; координацією діяльності та методичною допомогою з підготовки енциклопедичних видань; сприянням посиленню культурної єдності країни та поширенню просвітництва; пропагандою та розповсюдженням культурно-історичних знань. Виконанню таких завдань допоможе також створення спеціалізованого інтернет-порталу (веб-сайту, на якому зібрані посилання на інші сайти) як єдиної інформаційно-пошукової системи та інформаційної бази, наприклад, спочатку в галузі науки, освіти та культури, представленої у відповід-

них енциклопедичних виданнях. Даний портал має містити також відповідні методичні матеріали, статті, інструкції щодо створення регіональних енциклопедій та енциклопедичних видань взагалі. Створення регіональних порталів, активізація процесу виробництва інформаційних продуктів і послуг дозволяють активізувати регіональний інтелектуальний потенціал, забезпечують йому режим максимальної підтримки, сприяють розбудові в регіонах ефективної інфраструктури та механізмів перетворення нових ідей у конкурентоспроможні продукти та послуги [1; 5].

Об'єднання інформаційних ресурсів бібліотек сприятиме не лише розвитку інформаційного виробництва, а й формуванню ринку інформаційних продуктів і послуг. На сьогодні в мережі Інтернет представлено такі регіональні інформаційні портали: «Харківщина», «Волинь», «Тернопільщина», «Запоріжжя», «Кіровоградщина», «Вінниччина», «Донеччина», «Рівненщина» та ін. До інформаційних е-ресурсів можна залучати численні сайти обласних, міських, районних бібліотек, що подають чимало цінного матеріалу, який можна використовувати для створення енциклопедичних онлайн-енциклопедій з бібліотечної справи. Акумуляція на порталі регіональних електронних енциклопедій забезпечить можливість розширення, оновлення змісту статей та системи посилань на електронні видання; зробить більш ефективним пошук релевантної інформації, системи орієнтування в структурі, тематиці, допоміжних покажчиках, словниковому складі та постатейному наповненні кожної рубрики тієї чи іншої енциклопедії; збільшити обсяги тексту, ілюстративного матеріалу; значно розширить коло користувачів. У цьому контексті регіональні електронні енциклопедії з бібліотечної справи постають певним складником єдиної системи галузевої довідкової бази даних.

Провідними завданнями створення регіональної електронної бібліотечної енциклопедії є: інтеграція та акумуляція інформації про розвиток бібліотечної справи краю; розкриття її історії; висвітлення діяльності знаних діячів даної галузі та розкриття культурно-просвітницького та наукового внеску фахівців-бібліотекознавців у розвиток бібліотечної справи та науки регіону; вивчення сучасного стану розвитку бібліотек, їхнього досвіду роботи та ознайомлення з ним спеціалістів галузі, управлінців та суспільства в цілому; підвищення іміджу бібліотек. Регіональні електронні енциклопедії з бібліотечної справи, так само як й інші галузеві енциклопедичні видання, виконуватимуть наступні функції: науково-пізнавальну; методично-практичну; інформаційно-довідкову; педагогічну; репрезентативну; інтегруючу та кумулятивну. За цільовою ознакою вони будуть задовольняти інформаційні запити фахівців бібліотечної справи та суміжних спеціальностей; працівників керівних установ; гуманітаріїв та інших спеціалістів. Окремо слід зазначити, що підготовка енциклопедичних видань з бібліотечної справи значно сприятиме підвищенню фахового рівня бібліотечних працівників, професійній підготовці молодих спеціалістів; впровадженню передового досвіду; ознайомленню з передовими технологіями; поширенню інновацій.

Взірцем основної структури, методики підготовки та оформлення матеріалу електронної бібліотечної енциклопедії може слугувати концепція «Української бібліотечної енциклопедії» та «Методичні рекомендації для авторів “Української бібліотечної енциклопедії”», підготовлені фахівцями Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого [7].

Регіональні енциклопедичні видання з бібліотечної справи будуть яскраво характеризувати стан розвитку цієї галузі людської діяльності в межах певного регіону або окремої адміністративної одиниці (області, району, міста). Енциклопедичне довідкове видання може бути присвячене навіть окремій установі, що має провідне місце в розвитку бібліотечної справи краю. Одним з основних принципів створення регіональних енциклопедій всіх рівнів є участь у підготовці статей провідних науковців, музеєзнавців, краєзнавців, знавців історії та спеціалістів з розвитку описуваного об'єкта. Підготовка регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи потребує залучення якомога ширшого кола бібліотекознавців не тільки регіону, а й провідних теоретиків зазначеної галузі в країні, багатьох висококваліфікованих фахівців, керівників бібліотечних установ, представників вищих адміністративних органів у галузі культури та ін.

Створення регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи багато в чому залежить від особливостей формування регіональної бібліотечної політики, а також від пошуку загальних шляхів оптимального поєднання інтересів регіонів і держави, що постає одним з пріоритетних напрямків розвитку реформування сучасного суспільства. Важливою сферою регіональної бібліотечної політики є формування духовного життя, розвиток сфер науки, освіти і культури з урахуванням місцевих традицій та особливостей. Проте досі не вироблено загальноприйнятого визначення такого концепту як «регіональна бібліотечна політика». У сучасних умовах регіональна бібліотечна політика може розглядатися як цілеспрямована спільна діяльність органів влади і управління різного рівня, а також фахівців бібліотечного співтовариства з регулювання розвитку бібліотечної справи згідно інформаційних, освітніх, культурно-просвітницьких та інших потреб населення певної території відповідно до державної стратегії бібліотечного розвитку. Формування і реалізація регіональної бібліотечної політики розглядаємо на рівні: 1) державної регіональної бібліотечної політики; 2) розробки та впровадження (фінансування) бібліотечних проектів регіону з урахуванням особливостей його розвитку в цілому; 3) територіальних меж певної місцевості регіону (області, району, міста); 4) мікрорегіону в межах певного об'єкту бібліотечної політики (установи, структури та ін.). Так само створення регіональних електронних енциклопедичних видань з бібліотечної справи може бути організоване на кожному із зазначених рівнів.

Бібліотеки як важливий елемент соціальної інфраструктури регіону істотно впливають на формування й розвиток його культурно-інформаційного середовища. Проте зазвичай бібліотеки регіонів дуже різняться за складом, кількістю і якістю наявних у них ресурсів і здійснюваних ними послуг. Отже, залежно від стану та особливостей розвитку бібліотек реалізація регіональної бібліотечної політики визначається такими чинниками: територіально-диференційованим характером розвитку бібліотечних установ; рівнем соціально-економічного розвитку регіону (області, району, міста); соціокультурними особливостями; участю місцевих бюджетів у фінансуванні діяльності публічних бібліотек; позицією владних структур; особистими якостями керівників; активністю професійного бібліотечного співтовариства тощо. Звичайно, всі зазначені чинники, соціальні взаємозв'язки, інституційні механізми та інструменти реалізації політики необхідно враховувати при підготовці регіональних бібліотечних онлайн-ових

енциклопедій, які не лише будуть знайомити користувачів з певним рівнем стану й розвою бібліотечної справи регіону, а й відображатимуть рівень його розвитку.

На сьогодні регіональна бібліотечна мережа розвивається у напрямі комп'ютеризації й автоматизації бібліотечних процесів, упровадження інтернет-технологій і нових форм бібліотечно-інформаційного обслуговування [2]. Найактивніші бібліотеки переглядають напрями своєї діяльності й перетворюються на інноваційні центри регіону. Частина бібліотек утримується на корпоративних засадах, тобто на основі об'єднання бюджетних коштів та коштів підприємств і господарств [4: 74]. Зазначені бібліотеки об'єктивно постають центрами науково-дослідної та науково-методичної роботи, а також можливими осередками або співучасниками з підготовки регіональних електронних бібліотечних енциклопедичних видань. Проте у більшості регіонів бібліотечна політика має пасивний захисний характер, позбавлена чітко сформульованої мети та визначених пріоритетів, а також комплексної програми розвитку бібліотечної галузі регіону, незважаючи на те, що бібліотекам належить провідна роль у створенні інформаційного образу краю, які надають користувачеві інформаційний ресурс у традиційній та електронній формах та які віддзеркалюють історичний, культурний, науково-освітній, економіко-промисловий потенціал регіону.

Вдосконаленню регіональної бібліотечної політики сприятимуть такі напрямки розвитку роботи: зміцнення чинної нормативно-правової бази з бібліотечної справи (сучасна правова ситуація має досить обмежений набір форм здійснення бібліотечної політики в регіонах); підвищення заходів щодо соціального захисту кадрового складу бібліотечної галузі; подолання низької корпоративної культури бібліотечних кадрів; створення міжвідомчої координаційної ради регіону; розширення суб'єктів політики шляхом залучення представників бізнес-структур, лідерів політичних партій, рухів та громадських організацій. Основним способом об'єднання всіх учасників даного процесу варто розглядати програмно-цільовий метод, що уможливило регулювання міжвідомчої взаємодії на основі сформульованих напрямків регіональної бібліотечної політики, які реалізуються через цільові програми, впровадження механізмів обліку територіальних пропорцій в ресурсному забезпеченні з коштів державного бюджету і консолідованих бюджетів місцевих рівнів. Створення регіональних електронних енциклопедичних видань з бібліотечної справи може стати результативною цільовою програмою регіональної бібліотечної політики, ефективним засобом консолідації інформаційного та професійного ресурсу краю.

Джерелом фінансування підготовки регіональних онлайн-енциклопедій з бібліотечної справи мають стати кошти обласних бюджетів, а також позабюджетні фонди. Проте в умовах економічної кризи керівники багатьох регіональних бібліотек вживають дієвих заходів щодо управління бібліотечною системою регіону, не очікуючи, що їхні проблеми будуть вирішуватимуться кимось іншим. Завдяки залученню коштів позабюджетних фондів реалізуються програми багатьох бібліотек України. Наприклад, за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Інституту відкритого суспільства (Угорщина) в рамках реалізації проекту «Створення регіональних корпоративних порталів та інформаційних центрів на базі обласних універсальних наукових бібліотек» обласні бібліотеки працюють над створенням відкритих регіональних корпоративних

інформаційних об'єднань та інформаційних центрів, які містять відомості про регіон, довідкову інформацію з правових питань, електронні інформаційні бази даних, фактографічну, оглядово-аналітичну та бібліографічну інформацію, а також характеристику місцевих регіональних ресурсів [4: 76].

Залучення до участі у підготовці регіональних електронних енциклопедій з бібліотечної справи зазначених фондів сприяло б додатковому фінансуванню окресленого проекту. Звичайно, така робота має враховувати особливості формування та проведення регіональної бібліотечної політики, специфіку соціально-економічного районування, демографічного і національного складу населення, культурно-історичних традицій тощо. Створення регіональних енциклопедичних видань з бібліотечної справи значною мірою сприятиме піднесенню професійної культури галузі, формуванню навичок дослідницької, аналітично-пошукової роботи. Увага до розвитку професійної термінології, визначення та змісту понять, окрім того, що буде поглиблювати фахові знання, упорядковувати та систематизувати тематичний матеріал, розвиватиме також аналітичні здібності, збагачувати професійне мовлення, допомагати досягненню більшої точності у вираженні думок спеціалістів бібліотечної галузі.

Література

1. Амельченко Ю. Регіональний інформаційний портал Одеської ОУНБ ім. М. Грушевського і реалізація регіональної політики // Бібліотечна планета. 2005. № 4. С. 12–14.
2. Бельмас Л. Регіональна бібліотечна політика: програма розвитку та шляхи реалізації // Регіональна бібліотека: розвиток потенціалу в сучасному інформаційному просторі: Матеріали науково-практичної конференції / Уклад.: Н. Купреєва, І. Степаненко. Запоріжжя: Поліграф, 2004. С. 3–6.
3. Бібліотека в реалізації державотворчої інформаційної політики / Т. Гранчак, В. Бондаренко, С. Горова та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. К.: НАН України, 2016. 324 с.
4. Давидова І. О. Регіональна інноваційна політика розвитку бібліотек України // Вісник Харківської державної академії культури. 2010. Вип. 29. С. 72–79.
5. Дмитриева Е. Региональные информационные порталы украинских библиотек как способ распространения краеведческой информации в условиях электронной среды // Бібліотечний форум. 2007. № 2. С. 5–8.
6. Бібліотечна енциклопедія Харківщини: електронний ресурс / Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. URL: <http://libenc.korolenko.kharkov.com>.
7. Концепція «Української бібліотечної енциклопедії» (Проект).URL: http://www.nas.gov.ua/siaz/Ways_of_development_of_Ukrainian_science/article/12016.1.053.pdf.
8. Лоскутников В. Регіональна бібліотечна політика // Бібліотечна планета. 2001. № 4. С. 6–7.

9. Лынник Е. В. Региональная библиотечная политика: особенности формирования и реализация. М.: Литера, 2009. 105 с.
10. Лынник Е. Региональная библиотечная политика как социокультурный феномен. М.: Lambert Academic Publishing, 2013. 188 с.
11. Ракитянська В. Д. Складові регіональної бібліотечної політики: досвід, проблеми, перспективи // Бібліотечна планета. 1999. № 3. С. 6–8.
12. Ракитянська В. Д., Сафонова В. В. «Бібліотечна енциклопедія Харківщини»: концепція регіонального електронного проекту // Бібліотечний форум України. 2014. № 4. С. 20–22.
13. Черниш Н. І. Українські електронні енциклопедії як складова національного інформаційного простору // Вісник Книжкової палати. 2016. № 2. С. 29–34.

**PRODUCTION OF REGIONAL ENCYCLOPEDIAS
BY THE LIBRARY SCIENCE AS AN IMPORTANT WAY
OF LIBRARY DEVELOPMENT IN REGIONS**

The study describes general issues in regional encyclopedia publishing. Some problems of making of the regional encyclopedias by library science were analyzed in connection with the development of a library policy in Ukrainian regions; the current state of development the encyclopedia publishing and making of the library encyclopedias in Ukraine is highlighted.

Keywords: *regional encyclopedias, library encyclopedias, regional encyclopedia publishing, library policy, Library Encyclopedia of Kharkiv Region.*

ФЕДОРОВА Марина

завідувач відділу краєзнавства

Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені Івана Котляревського

РЕГІОНАЛЬНІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ ПОЛТАВЩИНИ

У дослідженні зроблено спробу розглянути та охарактеризувати регіональні енциклопедичні видання Полтавщини. Зроблено висновок, що такі видання є цінним здобутком духовного гуманітарного розвитку регіону, засобом зберігання знань про минуле та сучасне життя малої території, про історію та культуру полтавського регіону.

Ключові слова: Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського, Полтавіка, «Енциклопедія мистецтва Полтавщини», «Словник мистців Полтавщини», «Енциклопедія полтавського футболу», «Книга Пам'яті лікарів Полтавщини», Хорольщина, Пирятинщина.

Енциклопедії самі собою не з'являються —
вони мають своїх мудрих творців
(Олесь Гончар)

За твердженням окремих науковців, підготовка будь-якого енциклопедичного проекту окремої території – одна з найважливіших умов подальшого розвитку регіональної науки, що допомагає якнайкраще збагнути різні аспекти життя в регіоні. Особливістю регіональних енциклопедій та їхніх перспектив є те, що вони достовірно, неупереджено і всебічно висвітлюють той чи інший регіон. Регіональні енциклопедії – це інформаційні джерела, завдання яких – сформуванню загальний образ регіону. При цьому, за словами С. Лісіної, образ регіону формується вже самим фактом наявності або відсутності регіональної енциклопедії [7: 271].

Полтавщина вагомо репрезентує українську історію, науку, культуру, а регіональні енциклопедії нашого краю є виключно цінними джерелами відомостей про минуле та сьогодення. У них міститься найрізноманітніша інформація з історії, географії, ет-

нографії, економіки, культури, мистецтва, демографії, фольклору та ін. До більшості регіональних енциклопедій Полтавщини включено біографічні дані про людей, життя і діяльність яких були пов'язані з полтавським краєм. Унікальності матеріалам, надрукованих в регіональних енциклопедіях, додає те, що більшість з них складено на основі вивчення невідомих досі документів із регіональних архівів і підготовлено в результаті багаторічних кропітких розвідок місцевих вчених і краєзнавців.

У типологічному відношенні регіональні енциклопедії Полтавщини можна поділити на: універсальні («Полтавщина», 1992); галузеві (історичні, географічні, етнографічні; *Енциклопедія полтавського футболу (1909–2010)*», 2010); біографічні – матеріали про людей, пов'язаних з краєм («Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя)»), тематичні («Полтавіка. Полтавська енциклопедія»). Перейдемо безпосередньо до характеристики наявних регіональних енциклопедичних видань полтавського краю.

Першою універсальною енциклопедією є довідник «Полтавщина» (1992), присвячений минулому і сучасному Полтавщини, що містить понад 3 тис. статей-довідок. У них зосереджені відомості про міста і села, вулиці, площі, про найважливіші історичні події, про установи та організації, товариства, гуртки, основні промислові підприємства, заклади освіти, науки й культури, спортивні споруди тощо. Видання знайомить читача з пам'ятками архітектури, природи й меморіальними об'єктами. Також містяться матеріали про осіб, життя і діяльність яких пов'язані з Полтавщиною. Видання доповнює хронологічна таблиця головних подій з історії регіону. У книзі 192 кольорові ілюстрації, 16 карт на вклейках, близько 300 текстових ілюстрацій, 60 історичних карт-документів та картосхем [11: 3]. Статті у довіднику розміщені за алфавітом. Щоб уникнути повторень матеріалу в споріднених статтях застосовано систему посилань. Назви статей, на які зроблено посилання, виділено курсивом. Однойменні статті подані під одним терміном і систематизовані за алфавітом населених пунктів. Здебільшого статті систематизовані за географічною ознакою. У тих випадках, коли до складу назви чи підприємства не входить географічна ознака, статті подані за їх назвами. Оскільки довідник присвячений області в цілому, в підтекстовках до ілюстрацій на першому місці подано назву населеного пункту, потім – назву пам'ятки. Якщо фото конкретної пам'ятки вміщено в іншій статті, то в ній на цю пам'ятку зроблено посилання.

У 1993 році у м. Гадячі вийшов короткий біографічний словник «Видатні люди Полтавщини» Миколи Петренка, в якому стисло подано біографії відомих людей, уродженців Полтавської області. Статті розміщені в алфавітному порядку, допоміжного довідкового апарату немає.

Біобібліографічний довідник Петра Ротача «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції» (1998) вміщує відомості про полтавців трьох еміграційних періодів. Спершу це були борці проти самодержавства і колоніальної політики щодо України, потім – діячі Української Народної Республіки і, нарешті, ті, хто не бажав жити в тоталітарних умовах сталінського режиму. Вся інформація у книзі розміщена за алфавітним принципом. Довідник містить коротку біографічну довідку, до деяких персоналій додається фото або малюнок та невеликий бібліографічний список.

Енциклопедичний довідник «Їм крила дала Пирятинщина» (2000) містить біографічну інформацію про вчених, істориків, письменників та інших відомих людей, які народилися у цьому краї. Прізвища подано в алфавітному порядку. Більшість статей супроводжують фото. У кінці книги – перелік народних колективів художньої самодіяльності із зазначенням дати створення колективу, прізвища очільника та основних етапів творчості.

«Словник мистців Полтавщини» (2002) відомого полтавського вченого-мистецтвознавця Віталія Ханка – це перше енциклопедичне видання, де зібрано всі доступні на сьогодні біографічні, фахові, послужні відомості, а також перелік творчих здобутків, участі в художніх виставках, нагороди і відзнаки знаних у краї діячів культури і мистецтва – архітекторів, містобудівників, носіїв народного, ужиткового й образотворчого мистецтва, подвижників історії, теорії й критики мистецтв. У ньому подано понад 560 статей. Словник охоплює не лише імена тих діячів, які відомі широкому загалу із друкованих джерел, а й призабутих імен чи заборонених за часів радянської влади. У Словник включено прізвища тих мистців, які проживали і працювали на історичних теренах Полтавщини за часів існування козацьких полків – Гадяцького, Зінківського, Лубенського, Миргородського, Переяславського, Полтавського, Прилуцького; намісництва (XVIII ст.), Полтавської губернії (з 1802 р.) та Полтавської області (з 1937 р.). Статті розміщені за абеткою, в них, окрім загальних даних і характеристики творчої діяльності, подана бібліографія про діяча. Інформація про мистецькі родини об'єднана в одну статтю. У статтях, в яких висвітлюється діяльність родів чи родин мистців, застосовано хронологічний принцип, а не абетковий. Автор до статей додає посилання на літературу (в окремих випадках література відсутня). Біографічні дані відшукувалися з книжкових та періодичних видань, архівних документів, особових справ та особисто від родичів мистців. Фактичний матеріал автор дозбирував упродовж трьох десятиліть. Велосю особисте листування і спілкування під час польових експедицій, а також на основі даних, отриманих від сільських і селищних Рад, РАЦСів, бібліотек, музеїв. Кожна стаття в Словнику містить коротку творчу біографію (навчання, участь у виставках, перелік головних творів, названо музейні збірки, де вони зберігаються), вказуються основні друковані джерела [19: 4-6].

Ще один енциклопедичний словник Віталія Ханка – «Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя)» – виданий у 2005 році. Автор передмови – доктор історичних наук С. Білокінь стверджує: «...словник В. Ханка наочно показує, який плідний цей напрям досліджень. Просто вражає, як багато народних митців зареєстрував сучасний вчений на одній лишень Миргородщині...» [18: 4]. У статтях, розміщених за алфавітом, окрім біографічних даних, переліку творів і характеристики творчої діяльності, подається література. До деяких довідкових статей вказівки на літературу відсутні. Словник має допоміжний науково-пошуковий апарат: список скорочень, список скорочення назв періодичних і книжкових видань, географічний покажчик, реєстр персоналій та реєстр навчальних закладів, майстерень, артілей, підприємств, цехів на Миргородщині (кін. XVII – поч. XX ст.). Необхідність останнього зумовлена тим, що у цих навчальних закладах та організаціях викладали і працювали мистці, яким присвячені статті-персоналії. Статті у Словнику включають

не лише імена діячів, відомих широкому загалу з друкованих джерел, а й призабутих чи просто забутих, твори яких загубилися з плином часу й не збереглися у музейних сховищах. Загалом у Словнику вміщено понад 320 статей.

Перша в Україні велика регіональна художня енциклопедія – «Енциклопедія мистецтва Полтавщини» (2014) Віталія Миколайовича Ханка, яка висвітлює мистецький процес краю від найдавніших часів до початку XXI століття. Увесь матеріал Віталій Миколайович збирав упродовж 40 років. Останні сім років він перевіряв та упорядковував інформацію. В енциклопедії містяться матеріали про творчі долі носіїв просторового, орнаментального й образотворчого мистецтв, дослідників і популяризаторів мистецтва, меценатів і фундаторів храмів, про міста, містечка і села краю, що пов'язані з розвитком мистецтва, музейні установи, мистецькі збірки та колекції, навчальні заклади, промислові артілі та фабрики художніх виробів. Статті розміщені за алфавітом. У статтях-персоналіях подано дати життя за старим і новим стилем, місця народження і смерті за тогочасним адміністративно-територіальним поділом. У статтях наведено перелік праць і їх характеристика, містяться відомості про членство в творчих спілках та організаціях, державні й наукові звання, державні премії, участь у виставках і нагороди, про музеї, у яких зберігаються твори. Наведено цитати російською, англійською, німецькою, польською, сербохорватською, французькою мовами. Всі цитати (крім цитат російською мовою) подаються з перекладом у круглих дужках. Імена і прізвища діячів мистецтва, які народилися або творчо працювали поза межами України, подаються також мовами цих країн. Їх подано 22 мовами для 83 осіб і родів. Статті супроводжуються бібліографією; масивні бібліографічні відомості поділені на рубрики [17: 5-6].

Перебування Т. Г. Шевченка на Полтавщині давно привертає увагу дослідників. У 2005 році вийшла друком перша книга, а у 2009 році – друга книга «Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії». «Полтавська Шевченкіана» – це об'ємна праця, яка створювалась протягом десятків років красномовцем, літературознавцем, письменником Петром Петровичем Ротачем. Долучалися до створення енциклопедії також син письменника Олександр Ротач та дружина Алла Ротач. У ній подаються відомості про перебування Т. Г. Шевченка в Полтавській губернії в 1843–1844, 1845–1846 та 1859 роках: місця, які він відвідував, людей, із котрими зустрічався, присвячував їм свої твори; про полтавців, які працювали над увічненням образу поета і його літературних персонажів; про митців і мистецькі колективи, що торкалися Шевченківської тематики у своїй творчості. Статті розміщені за алфавітом та частково ілюстровані репродукціями творів Шевченка, фотознімками або малюнками.

Маємо також приклад популярної регіональної енциклопедії «Хорольщина» (2007). Цей енциклопедичний довідник містить стислу інформацію про адміністративний устрій, природу, культуру, господарство міста, сіл та сільських рад. Всього включено 540 статей-довідок та майже 150 ілюстрацій. Автори – Андрій Козлов, Володимир Козлов та Юрій Лисенко – зазначають, що це перша спроба створити енциклопедичне видання, яке не претендує на всю повноту висвітлення. У довіднику статті-довідки розміщено за алфавітом. Допоміжний апарат – іменний покажчик, в

якому зібрано персоналії і географічні назви.

Проект «Полтавіка. Полтавська енциклопедія» не має аналогів в Україні та фактично є першою спробою впорядкувати й інтегрувати знання про рідний край в загальну картину часу [1: 4]. Проект передбачає випуск 12 тематичних томів: «Природа», «Населення», «Суспільство», «Історія», «Господарство», «Освіта і наука», «Мова і література», «Народна культура», «Професійна культура», «Охорона здоров'я», «Військова справа» та «Релігія і церква». Підготовка всіх томів здійснюється одночасно. При цьому щороку визначається том-лідер, навколо якого концентруються зусилля. План реалізації «Полтавіки» – тривалий у часі проект, розрахований на кілька етапів. Термін здійснення всього проекту – 2007–2020 роки, його включено до Програми розвитку інформаційної сфери та видавничої галузі в Полтавській області.

У 2009 році вийшов 12-й том регіональної енциклопедії «Полтавіка. Полтавська енциклопедія» – «Релігія і церква». Автор ідеї, керівник проекту та головний редактор цього видання – Олександр Андрійович Білоусько. Авторами статей для 12-го тому стали майже 100 осіб. Видання містить 3726 статей. 609 статей становить редакційний матеріал, уміщено 40 сторінок кольорових ілюстрацій на окремих аркушах; у тексті – 1094 ілюстрації, 2 схеми та карти, 4 таблиці. До 12-го тому увійшли статті про релігію всіх спільнот, релігійні конфесії, святині, організації, громади, культові споруди, духовні навчальні заклади, видання релігійного змісту, сакральне мистецтво. Основну увагу приділено християнству як найпоширенішій релігії у краї [14: 476].

У 2015 році вийшов черговий – дев'ятий – том «Полтавіки. Полтавської енциклопедії» – «Образотворче і декоративне мистецтво» у 2-х книгах. Об'єднані в одному томі образотворче і декоративне мистецтво постають як складне, багатогранне художнє явище. Діапазон художньої діяльності митців широкий і не має різкого окреслення. Одними своїми проявами ця діяльність межує з матеріальним виробництвом, іншими – сягає у високі сфери духовності. За основу тому взято мистецтво – без різниці, хто його творив: народні, самодіяльні чи професійні художники. Автори намагалися дати картину художнього процесу, всередині якого художники є не просто представниками різних тенденцій, носіями програм, але людьми свого часу, зануреними у стрімкий потік загального творчого пошуку.

Видання висвітлює найважливіші моменти мистецького процесу на Полтавщині від найдавніших часів до початку ХХІ століття, дає змогу побачити полтавську складову як невід'ємну частину художньої культури людства. У тематичних статтях дається комплексне висвітлення питань живопису, скульптури, графіки, декоративного і фотомистецтва. Багато статей вводять у науковий обіг раніше невідомі чи мало досліджені пам'ятки і нові фактичні дані; ряд статей присвячено питанням, які раніше не одержували оцінок в радянській науці або свідомо фальшувалися чи замовчувалися. Коло імен художників, включених до видання, широке і різноманітне: це митці, які 1) народилися на Полтавщині, незалежно від того, де жили і працювали потім; 2) народилися де-інде, але якийсь час (іноді тривалий) жили і працювали на Полтавщині, тут померли і поховані; 3) відобразили в своїх творах важливі події з минувшини та сьогодення краю, його природу, пам'ятки історії та культури, створили портрети відомих полтавців; 4) оформляли та ілюстрували літературні твори полтавських авторів, створювали

картини, скульптури, театральні декорації за мотивами цих творів; 5) брали участь у виставках, пленерах, інших мистецьких заходах, які відбувалися на Полтавщині; 6) є авторами пам'ятників, меморіальних дошок, встановлених на теренах Полтавщини, а також меморіальних споруд полтавцям, встановлених в інших землях; 7) є авторами творів, які зберігаються в музеях Полтавщини [9: 5–6]. Сутнісна близькість художників, представлених серед своїх колег, стане найбільш неочікуваним відкриттям.

У роботі над 9 томом «Полтавіки» брали участь провідні центри мистецтвознавства Полтавської області — Полтавський художній музей, Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, а також відомі вчені, представники наукових і творчих колективів, колекціонери. До співпраці залучалися фахівці суміжних наук: археологи, етнографи, архівісти, історики, географи, краєзнавці – всього 51 автор. Видання вражає своєю монументальністю: 1624 сторінки великого формату (50 сторінок займають схеми і таблиці), 719 тематичних і 4316 біографічних статей, 10556 ілюстрацій, з них 2785 портретів, 485 світлин, 2056 тонових і 5230 кольорових репродукцій художніх творів.

До 100-річного ювілею зародження футболу на Полтавщині вийшла «Енциклопедія полтавського футболу (1909–2010)» (2010). Це перша на Полтавщині спроба написання енциклопедичного галузевого видання обласного масштабу. Майже 10 років спортивний журналіст, історик полтавського футболу Анатолій Григорович Ломов спільно з Сергієм Андрійовичем Криворотьком працювали над створенням цієї книги. Весь час автори шукали інформацію по бібліотеках, спілкувалися з живими свідками історичних спортивних подій та з ветеранами футболу. З особистого архіву Ломова в даній книзі розміщено близько 60 відсотків матеріалу. На 561 сторінці в алфавітному порядку розміщені матеріали про футбольні команди, футболістів, тренерів, спортивних журналістів, функціонерів, спонсорів, які зробили свій внесок в становлення, розвиток та популяризацію футболу в Полтавській області. У книзі наведені короткі довідкові статті, факти, події, таблиці, статистичні дані футбольного життя полтавського краю. Вперше об'ємно, глибоко і чітко висвітлені змагання першості і Кубка області, в яких брали участь тисячі команд з усіх куточків Полтавщини. До видання вміщено витяги і звіти із засобів масової інформації різних часів і періодів, а також більше п'ятисот фотографій, більшість з яких надруковані вперше [8: 4]. Чільне місце відведене флагману полтавського футболу – команді «Ворскла».

В енциклопедичному довіднику «Засоби масової комунікації Кременчука: кінець XIX-го – початок XXI ст.» (2010) систематизовано інформацію про місцеву пресу та її розвиток на Полтавщині протягом двох останніх століть. Автор В. Є. Шевченко над дослідженням цієї теми працював майже 7 років. Власне, це перша спроба не лише на Полтавщині, а й у нашій державі створити енциклопедичне видання такого типу. Основну частину книги становлять більше 400 статей-довідок та додатків до деяких статей, розміщених за алфавітом. У статтях зосереджено відомості про ЗМІ Кременчука: журнали, газети, тижневики, бюлетені, збірники, буклети, багатотиражні видання, а також інформацію про друкарні, поліграфічні підприємства, редакції радіо та телебачення, прес-служби, конкурси тощо. До видання також включено інформацію про відомих кореспондентів, редакторів, журналістів місцевої преси, радіо та телебачен-

ня. Щоб уникнути повторень матеріалу у споріднених статтях застосовано систему посилань [22: 6]. Назви статей, на які зроблено посилання, виділено жирним шрифтом меншого розміру. У деяких додатках, які розташовані за головною статтею, вміщено оригінали статей, що надають додаткову інформацію про ЗМІ, детально розкривають певний період діяльності, думки дописувача стосовно цього ЗМІ. Довідник доповнює іменний покажчик та список використаних джерел. Фото чи ілюстрації відсутні.

«Книга Пам'яті лікарів Полтавщини» (2013) – галузеве енциклопедичне видання, яке збагачує вітчизняну медицину новими чи призабутими іменами лікарів Полтавщини. Видання вміщує більше 150 імен лікарів [4:3]. Прізвища медиків розміщені за алфавітом. Наведено біографічну довідку та фото.

Протягом 2013–2015 рр. вийшли енциклопедичні видання ученого-мовознавця, публіциста та педагога Миколи Івановича Степаненка «Літературно-мистецька Полтавщина» (2013), «Мовознавча Полтавщина» (2014) та «Літературознавча Полтавщина» (2015). Перше видання містить інформацію (в алфавітному порядку) про міжнародні, всеукраїнські, обласні, міські, районні літературні, літературно-мистецькі, мистецькі та наукові премії, засновані на честь письменників, художників, учених, освітян, життєвий і творчий шлях яких пов'язаний з Полтавщиною. У довіднику зібрана інформація про 51 музей (літературно-меморіальні, музеї-кімнати, шкільні музеї, музеї-садиби тощо), головні книгозбірні області, видання та мистецькі об'єднання, а також міжнародні, обласні, щорічні свята, фестивалі та конкурси. До кожної статті додано фото та джерела.

До енциклопедичного видання «Мовознавча Полтавщина» (2014) увійшли систематизовані відомості про мовознавців-полтавців, про мовну ситуацію, мовну політику, розвиток лінгвістичної думки на Полтавщині в різні історичні періоди. У книзі подано 292 енциклопедичні довідки, об'єднані за алфавітом у шість тематичних груп: «Персоналії», «Відомості про мовознавство та українську мову», «Видання», «Наукові, науково-педагогічні установи, організації, підрозділи», «Культурно-просвітницька діяльність», «Наукові школи» [16: 3–4]. До більшості довідок додано фото та список літератури.

Третя книга М. І. Степаненка «Літературознавча Полтавщина» (2015) є логічним продовженням двох попередніх і являє собою регіональне енциклопедичне видання, у якому представлено систематизовані відомості про літературознавців-полтавців, про всеукраїнські й регіональні видання, про розвиток літературознавчої думки на Полтавщині в різні історичні періоди. У довіднику подано 403 довідки, об'єднані за алфавітом у п'ять тематичних груп: «Персоналії», «Видання», «Наукові, науково-педагогічні установи, організації, підрозділи», «Наукові школи», «Освітня, культурно-просвітницька діяльність» [15: 6].

Отже, регіональні енциклопедичні видання Полтавщини – вартісні набутки та зберігачі знань, які знайомлять світову спільноту з минулим та сучасним життям малої території, надають інформацію про історію та культуру полтавського регіону. Ці видання включають інформативну, пізнавальну, комунікативну, культурну, меморіальну функцію. Для професійного створення таких видань необхідно і достатньо аби виконувались умови наявності наукового потенціалу та соціального замовлення. По-

дальше створення регіональних енциклопедій сприятиме виявленню лакун в різних галузях знання та розвитку регіональної енциклопедистики в цілому.

Література

1. Віцєня Л. Енциклопедія – це книга, яка не старіє з віками: про вихід у світ 12-го тому енциклопедії «Полтавіка»: Релігія і церква // Зоря Полтавщини. 2009. 4 груд. с. 4.
2. Жовнір Н. Перша в Україні Шевченківська енциклопедія створена полтавцем: презентували другий том «Полтавської Шевченкіани» Петра Ротача – на жаль, уже після того, як автор перейшов межу вічності... // Нова газета по-полтавськи. 2012. 28 берез. – 3 квіт. (№ 13). С. 7.
3. Їм крила дала Пирятинщина: енциклопедичний довідник / Пирятинське районне товариство «Світ через культуру»; уклад. Г. Бажан. Пирятин: Пирятинські вісті, 2000. 115 с.
4. Книга пам'яті лікарів Полтавщини. Полтава: Дивосвіт, 2013. 318 с.
5. Козлов А. В., Козлов В. А., Лисенко Ю. О. Хорольщина: енциклопедичний довідник. Полтава: Оріяна, 2007. 106 с.
6. Кривий А. Історичний шлях полтавського футболу на сторінках нової книги: [рецензія на книгу «Енциклопедія полтавського футболу»] // Село полтавське. 2011. 29 лип. С. 9.
7. Лісіна С. Інтеграція інформаційних ресурсів через регіональні енциклопедії // Матеріали 5 Міжнародної наукової конференції «Інформація, комунікація, суспільство 2016» / Національний університет «Львівська політехніка». Л.: Вид-во Львів. політехніки, 2016. С. 271–272.
8. Ломов А. Г., Криворотько С. А. Энциклопедия полтавского футбола (1909–2010). Полтава: АСМИ, 2010. 564 с.
9. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 т. / Центр дослідження історії Полтавщини Полтавської обласної ради; ред. О. А. Білоусько. Полтава: АСМІ, 2015. Т. 9: Образотворче і декоративне мистецтво. Кн. 1: А–Л. 760 с.
10. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 т. / Центр дослідження історії Полтавщини, Полтавська обласна державна адміністрація; ред. О. А. Білоусько. Полтава: Полтавський літератор, 2009. Т. 12: Релігія і церква. 756 с.
11. Полтавщина: енциклопедичний довідник / ред. А. В. Кудрицький. К.: УРЕ, 1992. 1024 с.
12. Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії: у 2-х кн. Полтава: Дивосвіт, 2005–2009.
13. Сенін Н. Усе про Полтавщину: [про енциклопедичний довідник «Полтавщина»] // Урядовий кур'єр. 1993. 24 черв. С. 7.
14. Степаненко М. Літературно-мистецька Полтавщина: довідник. Гадяч, 2013. 500 с.
15. Степаненко М. І. Літературознавча Полтавщина: довідник. Полтава, 2015. 668 с.
16. Степаненко М. І. Мовознавча Полтавщина: довідник. Полтава, 2014. 568 с.
17. Ханко В. М. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: в 2-х т. / НАН України, Ін-т історії України, Центр культурологічних студій. Полтава: АСМІ; К., 2014.

18. Ханко В. М. Миргородський мистецький словник (кінець XVII – початок XXI сторіччя): персоналії. Полтава: Гротеск, 2005. 370 с.
19. Ханко В. М. Словник мистців Полтавщини: (архітектори, будівничі, гравери, графіки, декоратори, дослідники й популяризатори мистецтва, керамісти, майстри народного мистецтва, ікономаляри, живописці, мистці gobелена, порцеляни й фаянсу, скульптори): Середина XVII – початок XXI ст. Полтава, 2002. 232 с.
20. Черниш Н. До питання про сучасну типологію енциклопедій // Вісник Книжкової палати. 2015. № 4. С. 3–8.
21. Черниш Н. І. Нариси з історії світової енциклопедичної справи. К.: Наша культура і наука, 2009. 212 с.
22. Шевченко В. Є. Засоби масової комунікації Кременчука: кінець XIX – початок XXI ст.: енциклопедичний довідник. Х.: Фоліо, 2010. 588 с.

REGIONAL ENCYCLOPEDIAS IN POLTAVA REGION

The study attempts to review and characterize regional encyclopedias publications of Poltava region. It is concluded that such publications are a valuable achievement of the spiritual and humanitarian development of the region, a means of storing knowledge about the past and the modern life of a small territory, about the history and culture of the Poltava region.

Keywords: *Poltava I. P. Kotlyarevskiy Regional Universal Science Library, Poltavika, Encyclopedia of Art History of the Poltava Region, Dictionary of Artisans in Poltava Region, Encyclopedia of Poltava Football, The book of the Memory of Doctors in Poltava Region, Khorol region, Pyryatyn region.*

Наукове видання

**Українська енциклопедистика.
Регіональний аспект**

Матеріали

V Міжнародної наукової конференції «Українська енциклопедистика»

27 листопада – 1 грудня 2017

ue.encyclopedia.kyiv.ua

Головний редактор *М. Железняк*
Тексти доповідей до друку підготував *О. Іщенко*
Оригінал-макет *Р. Судика*
Обкладинка *В. Тарасюка*

До друку рекомендовано вченою радою
Інституту енциклопедичних досліджень НАН України
(протокол № 12 від 15 грудня 2017 року)